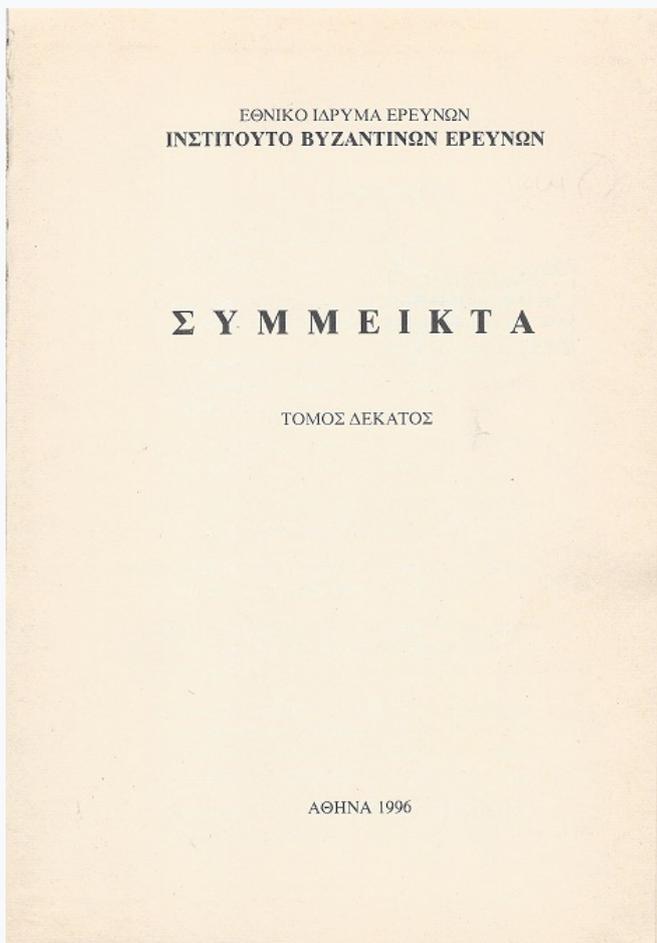

Byzantina Symmeikta

Vol 10 (1996)

SYMMEIKTA 10

Η «Εικονοκλαστική» NOTITIA 3 και το λατινικό της πρότυπο

Ελεωνόρα ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ

doi: [10.12681/byzsym.806](https://doi.org/10.12681/byzsym.806)

Copyright © 2014, Ελεωνόρα ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ Ε. (1996). Η «Εικονοκλαστική» NOTITIA 3 και το λατινικό της πρότυπο. *Byzantina Symmeikta*, 10, 35–73. <https://doi.org/10.12681/byzsym.806>

ΕΛΕΩΝΟΡΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ

Η «ΕΙΚΟΝΟΚΛΑΣΤΙΚΗ» ΝΟΤΙΤΙΑ 3 ΚΑΙ
ΤΟ ΛΑΤΙΝΙΚΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΤΗΣ

Σε ένα γνωστό χωρίο που αναφέρεται στο έτος 724/725, η Χρονογραφία του Θεοφάνη μνημονεύει τη σθεναρή αντίδραση του πάπα Γρηγορίου Β' (715-731), όταν ο αυτοκράτορας Λέων Γ' προσπάθησε να επιβάλει την εικονομαχική πολιτική στη Ρώμη¹. Στην άκαμπτη στάση που ακολούθησε και ο επόμενος πάπας Ρώμης Γρηγόριος Γ' (731-741)², ο αυτοκράτορας, ασκώντας το φυσικό δικαίωμα να επεμβαίνει στα ζητήματα εσωτερικής οργάνωσης της εκκλησίας³, απάντησε με μία έντυπωσιακή ενέργεια: επί πλείον εκμανείς υπήγαγε στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως (732)⁴ το Ίλλυρικό, αφαιρώντας το οριστικά από την θρησκευτική δικαιοδοσία της

1. ΘΕΟΦΑΝΗΣ (έκδ. DE BOOR), 404. Λατινικές και ελληνικές πηγές αναφέρουν το γεγονός· βλ. Ilse ROCHOW, *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes: Quellenkritisch-historischer Kommentar zu den Jahren 715-813*, BBA 57, Βερολίνο 1991, 112-113.

2. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 409· *Liber Pontificalis*, τόμ. I, 403, έκδ. L. DUCHESNE, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, Παρίσι 1886, άνατ. 1955.

3. L. BRÉHIER, *Le monde byzantin II. Les institutions de l'empire byzantin*, Παρίσι 1970, 350.

4. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 410· βλ. M. A. ANASTOS, The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732-33, *Studi bizantini e neoellenici* 9, 1957, 14-31 (=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Studies in Byzantine Intellectual History*, Λονδίνο 1979, άρ. IX). Όμως, ό V. GRUMEL (L'annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarcat de Constantinople. Le témoignage de Théophane le Chronographe, *Recherches de science religieuse* 40 (= *Mélanges Jules Lebreton* 2), 1951-1952, 191-200) τοποθετεί την προσάρτηση του Ίλλυρικού την εποχή του πάπα Στεφάνου (752-757). Η πρώτη άποψη έχει γίνει άποδεκτή από την πλειονότητα των μελετητών.

παπικής Ἐκκλησίας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ἀποκτοῦσε νέα διευρυμένη μορφή, ἀφοῦ ἐπεξέτεινε τὰ ὄριά του σὲ βάρους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης⁵, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ συνέπιπταν τὰ πολιτικά μὲ τὰ ἐκκλησιαστικά σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ πρῶτος εἰκονομάχος πατριάρχης, ὁ Ἀναστάσιος (731-747), ἦταν καὶ ὁ πρῶτος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ποὺ διοικοῦσε τὸ Ἰλλυρικό⁶.

Νέες μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπές προστέθηκαν τότε στὴν δικαιοδοσία τοῦ Πατριαρχείου, οἱ ὁποῖες ἔπρεπε, ὅπως ἦταν φυσικό, νὰ ἐνταχθοῦν στὴν βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία. Συστηματικὴ προσπάθεια ἐνταξῆς τους θεωρεῖται ὅτι ἐγίνε για πρώτη φορά στὴν *Notitia*, τὴν λεγόμενη τῶν εἰκονοκλαστῶν⁷, ἡ ὁποία ἔχει διασωθεῖ σὲ ἓνα μόνο χειρόγραφο τοῦ 14ου αἰώνα, τὸν κώδικα Parisinus gr. 1555A (= *Notitia* 3 στὴν τελευταία ἐκδοση)⁸.

Ἀπὸ ποῦ, ὅμως, ὁ συντάκτης ἀντλήσε πληροφορίες γιὰ νὰ κατατάξει στὴν βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία τὶς μητροπόλεις τοῦ Ἰλλυρικοῦ μὲ τὶς ἐπισκοπές τους; Μολονότι δὲν ἔχει διασωθεῖ Τακτικὸ μὲ τὴν προκαθεδρία τῶν μητροπόλεων τοῦ Ἰλλυρικοῦ ποὺ τελοῦσαν ὑπὸ τὸν πάπα Ρώμης, ὡστόσο, μὲ βάση τὰ πρακτικὰ τῶν Συνόδων καὶ τὴν ἀλληλογραφία τῶν Παπῶν, ἔχει γίνει ἀποδεκτὸ ὅτι ὑπῆρχε εἰδικὸ σύστημα ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης στὸ Ἰλλυρικό, τὴν ὑψηλὴ ἐποπτεία τοῦ ὁποίου ἀσκοῦσε ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης⁹. Καθὼς, ὅμως, δὲν ὑπάρχει σαφὴς μαρτυρία,

5. Σχετικὰ μὲ τὴν σημασία ποὺ εἶχε γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἡ ἐνέργεια τοῦ Λέοντος Γ' βλ. Fr. MASAI, *La politique des Isauriens et la naissance de l'Europe*, *Byzantion* 33, 1963, 191-221. Βλ. καὶ Τ. Κ. ΛΟΥΓΓΗΣ, Οἱ «νέοι προσανατολισμοί» τῶν Ἰσαύρων, *Βυζαντιακά* 2, 1982, 69 κέξ.

6. Ἡ Χρονογραφία τοῦ Θεοφάνη (409) ἀνάμεσα στὶς ἄλλες κατηγορίες ψέγει τὸν πρῶτο εἰκονομάχο πατριάρχη γιὰ *μυλαρχίαν κοσμικήν*.

7. Γ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Αἱ Μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καὶ ἡ «τάξις» αὐτῶν*, *Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie*, Ἀθήνα 1934, 23· Ἐλεωνόρα ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Σημβολὴ στὴν μελέτη τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς πρώτης εἰκονομαχίας (Πρόδρομη ἀνακοίνωση), *Βυζαντιακά* 14, 1994, 67-80.

8. J. DARROUZÈS, *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, Παρίσι 1981, 230 κ.έ. [στὸ ἔξῃς ὡς *Notitia* δηλώνονται τὰ κείμενα καὶ ὡς DARROUZÈS, *Notitiae* τὰ σχόλια τοῦ ἐκδότη].

9. L. DUCHESNE, *L'Illyricum ecclésiastique*, *BZ* 1, 1892, 532-533, 543 καὶ ἀνατ. στὸ *Églises séparées*, Παρίσι 1905, 229-277· Ch. PIETRI, *La géographie de l'Illyricum*

είναι άβέβαιο άν ό συντάκτης τής *Notitia 3* γνώριζε τό σύστημα αυτό, ή άν βασίσθηκε σέ πρακτικά τής άρχιεπισκοπής Θεσσαλονίκης¹⁰.

Άπάντηση στό προηγούμενο έρώτημα θά μπορούσε νά δοθεϊ από τήν εξέταση του τέταρτου μέρους¹¹ του παρισινου Τακτικού. Αυτό τό τέταρτο μέρος, όπου αναγράφονται κατά τάξη και ανά έπαρχία οι μητροπόλεις με τις έπισκοπές τους, παρουσιάζει στον τρόπο καταγραφής αρκετές διαφορές από τήν τάξη των μητροπόλεων, όπως αυτή παρουσιάζεται στο δεύτερο μέρος του Τακτικού. Από τήν εξέταση τής γλωσσικής απόδοσης όρισμένων μητροπόλεων και έπισκοπών του Ίλλυρικού είναι δυνατόν νά ανιχνεύσουμε από που απέρρευσε τό υπό εξέταση κείμενο και ακόμα νά οδηγηθοΰμε σέ ενδιαφέρουσες υποθέσεις για τό είδος των πηγών, στις όποιες ένδεχομένως βασίσθηκε ό συντάκτης τής *Notitia 3*, ώστε νά καταρτίσει τον κατάλόγο του. Άξίζει νά υπογραμμίσουμε ότι οι ιδιότυπες όνομασίες που διασώζει τό χειρόγραφο, για τις όποιες θά μιλήσουμε στην συνέχεια, έντολίζονται αποκλειστικά και μόνον σέ έπισκοπές και μητροπόλεις του Ίλλυρικού· δέν παρατηροΰνται ούτε στις παλαιές μητροπόλεις και έπισκοπές του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ούτε και σέ νέες αναγραφές, οι όποιες μνημονεύονται στην *Notitia 3* για πρώτη φορά, αλλά άφορούν περιοχές που ανήκαν από παλιά στην δικαιοδοσία του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως¹². Η έρευνά μας, λοιπόν, έχει επικεντρωθεϊ στην γλωσσική απόδοση που διασώζει τό χειρόγραφο για τις νέες μητροπόλεις και έπισκοπές του πατριαρχείου από τήν περιοχή του Ίλλυρικού. Η παρούσα μελέτη άποσκοπεϊ νά δείξει ότι τό γνωστό πόνημα του Ίεροκλή, έργο του 527 ή

ecclésiastique et ses relations avec l'Église de Rome (Ve-VIe siècles), στον τόμο: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Ρώμη 1984, 21-62.

10 . ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Μητροπόλεις*, 64 κ.έ.

11. Η *Notitia 3* χωρίζεται σέ τέσσερα μέρη, σύμφωνα με τους βαθμούς τής εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Στο πρώτο μέρος γίνεται λόγος για την πρωτοκαθεδρία των πατριαρχείων (*Notitia 3*. 1-5), στο δεύτερο των μητροπόλεων (*Notitia 3*. 6-54), στο τρίτο των αυτοκεφάλων άρχιεπισκοπών (*Notitia 3*. 55-94) και στο τέταρτο των μητροπόλεων με τις έπισκοπές τους (*Notitia 3*. 95-779).

12. Βλ. για παράδειγμα τις έπισκοπές που προστιθενται στις μητροπόλεις Λαοδικείας τής Φρυγίας Καπατιανής (*Notitia 3*. 397-418) και Φιλίππουπόλεως (*Notitia 3*. 657-666).

528¹³, ελάχιστα έχει επηρεάσει τὸ παρισινὸ Τακτικὸ, καὶ ὅτι ἡ λεγόμενη *Notitia* τῶν εἰκονογλαστῶν βασίσθηκε πιθανότατα σὲ κάποιο λατινικὸ κείμενο.

Οἱ μητροπόλεις τοῦ Ἰλλυρικοῦ ποὺ προστίθενται στὸ τέταρτο μέρος τῆς *Notitia* εἶναι οἱ ἀκόλουθες: Γορτύνης τῆς ἐπαρχίας Κρήτης, Θεσσαλονίκης τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας, Νικοπόλεως τῆς ἐπαρχίας Παλαιᾶς Ἠπείρου, Δυρραχίου τῆς ἐπαρχίας Ἠπείρου Α΄, Λαρίσσης τῆς ἐπαρχίας δευτέρας Θετταλίας, Κεφαλληνίας τῆς ἐπαρχίας Ἠπείρου πρώτης, Κορινθοῦ τῆς ἐπαρχίας Πελοποννήσου, Ἀθηνῶν τῆς ἐπαρχίας Ἑλλάδος. Ἀπὸ τὴν παλαιὰ ὑπαρχία Ἰλλυρικοῦ βλέπουμε ὅτι ἀπουσιάζουν οἱ ἐπαρχίες Μακεδονίας Β΄, Δακίας Μεσογείου καὶ Παραδουνάβειας καὶ ἡ ἐπαρχία Δαρδανίας, οἱ ὁποῖες εἶχαν παραχωρηθεῖ ἀπὸ τὸ 535 στὸν μητροπολίτη τῆς Νέας Ἰουστινιανῆς¹⁴· ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν τοῦ Ἰλλυρικοῦ διαλύθηκε μετὰ τὶς σλαβικὲς ἐπιδρομὲς καὶ ἡ τύχη τους μετὰ τὸ 602 παραμένει ἄγνωστη¹⁵. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν περιλαμβάνονται στὸ Τακτικὸ τοῦ Parisinus gr. 1555 A. Ὁ συντάκτης λοιπὸν τοῦ Τακτικοῦ, γράφοντας ὁπωσδήποτε μετὰ τὸ 602, φαίνεται καλὰ ἐνημερωμένος γιὰ τὴν πολιτικὴν κατάσταση καὶ τὰ ὅρια τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ μητρόπολη Κρήτης, ἡ ὁποία κατατάσσεται σὲ πολὺ ὑψηλὴ θέση στὴν ἱεραρχία¹⁶, εἶναι ἡ πρώτη μητρόπολη ἀπὸ τὸ Ἰλλυρικόν. Ὁ τρόπος γραφῆς

13. Πρὸβλ. E. HONIGMANN, *Le Synecdèmos d'Hiéroclès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Βρυξελλές 1937, 1.

14. Νεαρά Ἰουστινιανοῦ XI. ἔκδ. R. SCHÖELL-G. KROLL, Βερολίνο 1895, ἀνατ. 1972· ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Περὶ Κτισμάτων* IV. 1, 18 (ἔκδ. J. HAURY - G. WIRTH, *Procopii Caesarensis Opera Omnia* IV, 24-25).

15. Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας καὶ τοὺς Μέσους Χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980, 122· B. BAVANT, *La ville dans le nord de l'Illyricum (Pannonie, Mesie I, Dacie et Dardanie)*, στὸν τόμο *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, 272-285.

16. Τοῦτο ἀφείλεται, κατὰ τὴν γνώμη μου, στὴν ἀναγωγή τοῦ νησιοῦ σὲ θέμα καὶ συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὴν θρησκευτικὴν προσάρτηση τοῦ νησιοῦ στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως βλ. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, *Συμβολή*, 71 κ.έ. Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν διοίκηση τῆς Κρήτης βλ. ὁμως καὶ D. TSOUGARAKIS, *Byzantine Crete. From the 5th Century to the Venetian Conquest*, Ἀθήνα 1988, 198 κ.έ., καθὼς καὶ Élisabeth MALAMUT, *Les îles de l'Empire byzantin (VIIIe-XIIe siècles)*, Παρίσι 1988, τόμ. I, 336.

και γλωσσικής απόδοσης των επισκοπών στο χειρόγραφο της *Notitia 3* παρουσιάζει όρισμένες ιδιομορφίες, οι οποίες εμφανίζονται ήδη από την πρώτη αναγραφή. Η πρώτη επισκοπή της μητροπόλεως Γορτύνης, αλλά και όλου του Ίλλυρικού στην *Notitia 3*, είναι η επισκοπή Ἀρχαδίας¹⁷. Το χειρόγραφο φέρει την γραφή ὄρχαδίας, ἐνῶ στην πρώτη επισκοπή του Ίλλυρικού παρατηρεῖται ἡ μοναδική παράλειψη του συνοδευτικού σὲ ὅλες τις επισκοπὲς ἄρθρου ὄ. Μήπως ὁ γραφέας ξέχασε νὰ γράφει τὸ ἄρθρο, τὸ ὁποῖο, ὅμως, δὲν παραλείπει ποτὲ στὸν ἐκτενῆ κατάλογο τῶν επισκοπῶν, ἢ μήπως δὲν τὸ ἔγραψε, γιατί στὸ πρωτότυπο κείμενο δὲν ὑπῆρχε ἄρθρο; Γιὰ τὸ πρωτότυπο κείμενο θὰ ἐπανέλθουμε στὴν συνέχεια, κρατώντας ὡς πρῶτο στοιχεῖο τὴν ἀπουσία τοῦ ἄρθρου ἀπὸ τὴν μνεία τῆς πρώτης επισκοπῆς τοῦ Ίλλυρικοῦ.

Ἡ Ἱεράπετρα ἀναγράφεται στὸ χειρόγραφο ὡς *Γερπέτρας* ἢ *ἱηπέτρας*¹⁸. Ὡς πρὸς τὸν δεύτερο τύπο θὰ μπορούσαμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ καταλόγου ἔγραψε *ἱηρα* μεταγράφοντας τὴν λέξη ἀπὸ τὸ λατινικὸ *hiera*, καθὼς συνήθης εἶναι ἡ μεταγραφή τοῦ *e* σὲ *η*, ὅπως εἶναι ἐμφανὲς ἀπὸ τὸ σφραγιστικὸ ὑλικό¹⁹. Ἄν, ὡστόσο, ὁ πρῶτος τύπος εἶναι ὁ ὀρθὸς, κατὰ τὴν γνώμη μου πιθανότερο, τότε θὰ μπορούσαμε νὰ υποθέσουμε ὅτι τὸ *Γερπέτρας* προέρχεται πάλι ἀπὸ τὸ λατινικὸ *Gierapetra*, μὲ γραφικὴ ἀπόδοση τοῦ ἤχου *ie*, ὅπως ἄλλωστε μεταγράφεται σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ ἡ Ἱεράπετρα στὰ λατινικά²⁰. Ἐκεῖνο ποὺ παρατηροῦμε εἶναι ὅτι

17. Λήμμα «Arcadia» (R. JANIN), *DHGE* 4, στ. 115 (1483) καὶ TSOUGARAKIS, *Byzantine Crete*, 227, 231.

18. Ὁ ἐκδότης ἔχει διαβάσει *Γηπέτρας*, ἐνῶ στὸ χγφ. τὸ τρίτο γράμμα ἀνάμεσα στὸ *η* (;) καὶ τὸ *π* εἶναι καθαρὸ ρ' βλ. κριτικὸ ὑπόμνημα στὴν ἔκδοση *Notitia 3*. 244.

19. Σφραγίδα ἔχει τὴν ἐπιγραφή *Ἰωάννου stratelatu* (G. ZACOS- A. VEGLERY, *Byzantine Lead Seals*, Βασιλεία 1972, τόμ. 1/1, ἀρ. 392) καὶ ἄλλη *Ἰωάννου* (;) *στρατηλάτου* (δ.π., ἀρ. 393). Γιὰ τὶς δίγλωσσες σφραγίδες βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *L'épigraphie des bulles de plomb byzantines*, στὸ G. CAVALLO - C. MANGO (ἐκδ.), *Epigrafia medioevale greca e latina. Ideologia e funzione*, Spoleto 1995, 157 κ.έ.

20. P. FAURE, *Villes et villages de la Crète orientale entre 1577 et 1629*, *Κρητολογία* 1, 1975, 32 (ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Recherches de Toponymie crétoise. Opera Selecta*, Amsterdam 1989, 339-343). Στὸ *Μαρτύριον τῶν Ἀγίων Δέκα μαρτύρων τῶν ἐν Κρήτῃ μαρτυρησάντων ἐν Γορτύνῃ μητροπόλει* (ἐκδ. P. FRANCHI DE CAVALIERI, *I dieci martiri di Creta, Miscellanea Giovanni Mercati* 5, ST 125, Βατικανὸ 1946, 40), γραμμένο ἀνάμεσα στὸν 6ο καὶ τὸν 8ο αἰῶνα, μνημονεύεται ἡ επισκοπή μὲ τὴν ἀρχαία ὀνομασία τῆς Ἱεράπυτνα. Δὲν εἶναι γνωστὸ πότε ἐγκαταλείφθηκε ἡ ὀνομασία αὐτή.

και στους δύο τύπους γραφής προϋποτίθεται η επίδραση των λατινικών²¹ στην απόδοση του τοπωνυμίου, επίδραση η οποία λανθάνει στην γλωσσική απόδοση και άλλων επισκοπών.

Ἡ ἐπισκοπή Συβρίτου²² ἀναγράφεται στὸ χειρόγραφο ὡς *σουάριτος*. Ἡ προέλευση τῆς περιέργης αὐτῆς ὀνομασίας εἶναι δύσκολο νὰ ἐρμηνευθεῖ. Ἴσως θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ σὲ λάθος ἀνάγνωση τοῦ γραφέα²³, ἀν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι τὸ *a* στὴ λατινικὴ ἐπισησορμένη γραφὴ σχηματίζεται ὡς ἀνοιχτὸ *u*.²⁴ Ἄλλωστε, ὅπως θὰ δοῦμε στὴν συνέχεια καὶ σὲ ἄλλα παραδείγματα, ὁ συντάκτης εὗρισκε δυσκολία στὴν ἀνάγνωση τοῦ *a*, ιδιαίτερα ὅταν αὐτὸ συνδυαζόταν μὲ ἄλλα παρακείμενα γράμματα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παρατηροῦνται παραναγνώσεις. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ ἴδια περιῶπου ὀνομασία *Σουαρέτ* γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Συβρίτου διασώζεται σὲ χειρόγραφο ποῦ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 12ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα. Ἡ ὀνομασία αὐτὴ ἀποδίδεται σὲ σημιτικὴ γλωσσικὴ επίδραση²⁵, ἐσφαλμένα κατὰ τὴν γνώμη μου, ἐφόσον παρεμφερῆς τύπος ἀπαντᾶται προγενέστερα. Ἡ ἐμφανῆς γλωσσικὴ ὁμοιότητα τῶν δύο τύπων, μολονότι ἀπέχουν μεταξὺ τους χρονικὰ, θὰ μπορούσε νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν ὑπόθεση

21. Ἡ επίδραση τῶν λατινικῶν στὴν ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς μικρογράμματης γραφῆς κατὰ τὸν ἕβδομο αἰώνα ἔχει τονισθεῖ ιδιαίτερα: A. BLANCHARD, *Les origines lointaines de la minuscule*, στὸν τόμο *La paléographie grecque et byzantine*, Παρίσι 1977, 167-173.

22. R. P. F. Michaelis LE QUIEN, *Oriens Christianus*, Παρίσι 1740, ἀνατ. Graz 1958, τόμ. II, 269-270· TSOUGARAKIS, *Byzantine Crete*, 228. Βλ. ὅμως τὴν ὑπογραφή τοῦ *Cyrillus episcopus Subtuus* (MANSI, VII, 622 D).

23. Βλ. τὸν τρόπο ποῦ μεταγράφεται ἡ Ραβέννα ἀπὸ τὰ λατινικὰ στα ἐλληνικὰ *ραυενάτες* καὶ *ραουενάτες* σὲ μία πράξη δωρεᾶς τοῦ *defensor* τῆς ἐκκλησίας τῆς Ραβέννας στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα, ὅπως παρατίθεται στὴν *Table ronde animée* par A. GUILLOU, στὸν τόμο *La paléographie grecque et byzantine*, 527, ἀπὸ τὴν ἐκδοση J. O. TJÄDER, *Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens*, Lund 1955.

24. E. THOMSON, *Ἐγχειρίδιον Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Παλαιογραφίας* ὑπὸ Ἑδ. Θόμψωνος, μετάφραση Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Ἀθήνα 1903, 344, 351.

25. Ἡ μαρτυρία προέρχεται ἀπὸ χειρόγραφο τῶν ἐτῶν 1195-1203 τοῦ *Συνοδικοῦ τῆς Συβρίτου*, ὅπου ἡ ἐπισκοπὴ διασώζεται ὑπὸ τὸν τύπο *Σουαρέτ: Ἰωάννου τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου τῆς καθ' ἡμᾶς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς Σουαρέτ*. βλ. V. LAURENT, *Le synodicon de Sybrita et les métropoles de Crète aux Xe-XIIIe siècles*, *ÉO* 32, 1933, 388 καὶ τὰ σχόλια, 391 σημ. 2· πρβλ. MALAMUT, *Les îles*. 353-354.

ὅτι πρόκειται ἴσως γιὰ μία ἐντόπια διαλεκτικὴ ἀπόδοση τοῦ τοπωνυμίου, ἐνδεχομένως ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὰ λατινικά. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν δημώδη(;) αὐτὴ ὀνομασία, χρησιμοποιεῖται παράλληλα καὶ ἡ γνωστὴ ὀνομασία τῆς ἐπισκοπῆς, καθὼς μνημονεύεται σὲ ἐπίσημα κείμενα, ὅπως εἶναι τὰ πρακτικὰ τῶν Συνόδων²⁶. Ἰδιες πορατηρήσεις θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Λάμπης, ἡ ὁποία στὸ χειρόγραφο μνημονεύεται ὑπὸ τὸν τύπο *λάμπης*. Ὑπὸ τὴν μορφή *Larrae* ἀπαντᾶται στὴν ἐπιστολὴ (χρ. 458), τὴν ὁποία οἱ ἐπίσκοποι τῆς Κρήτης ἀπηύθυναν στὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Α' (457-474) γιὰ νὰ ὁμολογήσουν τὴν πίστη τους στὴν ὀρθοδοξία²⁷. μὲ τὴν ἴδια μορφή *Λάμπης* ἀναφέρεται ἡ ἐπισκοπὴ στὸ *Μαρτύριο τῶν ἁγίων Δέκα μαρτύρων*, ἔργο μεταγενέστερο ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ, ἀφοῦ ἔχει συνταχθεῖ ἀνάμεσα στὸν 6ο καὶ 8ο αἰώνα²⁸. Ἐπιπλέον τὸ 668 μνημονεύεται ὁ Ἰωάννης episcopus Larrae, τὴν καθαίρεση τοῦ ὁποίου εἶχε ζητήσει μὲ ἐπιστολὴ του ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης Παῦλος ἀπὸ τὸν πάπα Βιταλιανό (657-672)²⁹. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὴν λατινικὴ μετάφραση τῶν Πρακτικῶν τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου τοῦ 787 ἡ ἐπισκοπὴ ἀναγράφεται ὡς *Λάμπης* καὶ *Lampae*³⁰. Παρατηροῦμε, λοιπόν, ὅτι ἡ ὀνομασία *Λάμπη* εἶναι συνήθης καὶ ἀπαντᾶται στὶς πηγές τοῦ ἐβδόμου αἰώνα, ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὰ λατινικά³¹, καὶ ἴσως ἀπηχεῖ ἓνα κοινὸ τύπο τῆς τοπικῆς διαλέκτου γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ τοπωνυμίου αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, κάτι ἀνάλογο μὲ τὴν περίπτωση τῆς Συβρίτου καὶ τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ θὰ ἐξετάσουμε στὴν συνέχεια.

Ἐχοντας διερευνήσει τὸν τρόπο ποὺ ἀποδίδονται γλωσσικὰ οἱ ἐπισκοπὲς τῆς μητροπόλεως Γορτυνῆς στὴν *Notitia 3* καὶ ὑπογραμμίζοντας τὴν ἀπουσία ἄρθρου ποὺ ἐντοπίσαμε στὴν ἀναγραφή τῆς πρώτης ἐπισκοπῆς

26. Στὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τοῦ 787 ὑπογράφει ὁ Θεόδωρος ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Συβρίτων: MANSI, XIII, 392 A.

27. MANSI, VII, 622 D.

28. *Μαρτύριον τῶν ἐν Κρήτῃ μαρτυρησάντων*, 40. Βλ. Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ, Γεωγραφικὰ ὀνόματα, *ΕΕΒΣ* 28, 1958, 6-7.

29. MANSI, XI, 16 B-17 D.

30. MANSI, XIII, 392 B.

31. Ὁ Στέφανος Βυζάντιος (ἔκδ. Α. ΜΕΙΝΕΚΕ, Βερολίνο 1849, ἀνατ. Chicago-Illinois 1992, 410), κείμενο πιθανῶς τῶν ἐτῶν 528-535 (βλ. *ODB* 3, 1953), διασώζει τὸν τύπο *Λάμπης*: πρβλ. ΜΑΛΑΜΥΤ, *Les îles*, 352.

του Ίλλυρικού, διαπιστώνουμε την επίδραση των λατινικών στην γλωσσική απόδοση των επισκοπών του παρισινού Τακτικού. Είναι, λοιπόν, δυνατόν να υποθέσουμε ότι ο συντάκτης της *Notitia* 3 είχε υπόψη του κάποιο λατινικό κείμενο πρώιμης εποχής. Από την άλλη πλευρά, ο *Συνέκδημος* του Ίεροκλέους δεν φαίνεται να αποτέλεσε πηγή για την ένταξη των επισκοπών Κρήτης στην βυζαντινή εκκλησιαστική ιεραρχία, καθώς επισημαίνοντα αριθμητικές κυρίως διαφορές ανάμεσα στους δύο καταλόγους³².

Για την μητρόπολη Θεσσαλονίκης της επαρχίας Μακεδονίας πρώτης επισημαίνεται, τόσο στο δεύτερο όσο και στο τέταρτο μέρος του χειρογράφου, η γραφή *Σαλωνίκη μητρόπολις*, την οποία δεν έχει υιοθετήσει ο εκδότης, αν και την θεωρεί αξιοπρόσεκτη³³. Η ύπαρξη του τύπου *σαλωνίκ* στο τέταρτο και *σαλωνίκη* στο δεύτερο μέρος, αντί *Θεσσαλονίκη*³⁴, μάς κάνει να πιστεύουμε ότι δεν πρόκειται για λάθος αντιγραφής, αλλά για ένα τύπο που υπήρχε στο κείμενο, απ' όπου άντλησε τα στοιχεία του ο συντάκτης. Η ίδια ονομασία της εξέχουσας αυτής μητροπόλεως του Ίλλυρικού³ μαρτυρείται σε μολυβδόβουλλο των βασιλικών κομμερζίων *Σαλονίκης* το έτους 738/9 και θεωρείται ότι αποδίδει την λατινική δημώδη μορφή τη

32. Στον *Συνέκδημο*, η επαρχία Κρήτης αριθμεί 23 πόλεις μαζί με τη μητρόπολη Γόρτυνα (*Συνέκδημος*, 649.4-651.2), ενώ στην *Notitia* 3 συνολικά αναγράφονται 12 επισκοπές μαζί με την μητρόπολη Γόρτυνα, κάτι που ανταποκρίνεται στην μνεία από το *Εγκώμιο προς τον απόστολο Τίτο*, έργο του Ανδρέα Κρήτη (660-740), ότι μετά τα μέσα του έβδομου αιώνα ή τις αρχές του ογδόου αιώνα, εποχή συγγραφής του *Εγκωμίου*, η Κρήτη είχε 12 επισκοπικές έδρες (*Τίτος ο τί δυοκαιδεκάδος των τήδε καθέδρας αρχίθρονος*: PG 97, 1157 B). Στην *Notitia* 2 μητρόπολη Κρήτης αριθμεί 20 επισκοπές, οι οποίες θεωρούνται ότι έχουν αντιγραφεί από τον *Συνέκδημο* του Ίεροκλή· βλ. DARROUZES *Notitiae*, 29.

33. *Notitia* 3.16.

34. Η *Notitia* 2.13, κατάλογος σαφώς προγενέστερος από τη *Notitia* 2 και επηρεασμένος από τον *Συνέκδημο* (DARROUZES, *Notitiae*, 18), έχει την γραφή *Θεσσαλονίκη*.

35. V. GRUMEL, Le vicariat de Thessalonique et le premier rattachement de l'Illyricum Oriental au Patriarcat de Constantinople, *Annuaire de l'École de législation religieuse l'Institut Catholique de Paris*, Παρίσι 1953, 49-63· ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Ιστορία της Μακεδονίας*, 103 κ.έ.

λέξης Θεσσαλονίκη κατά την τρίτη δεκαετία του 8ου αιώνα³⁶, δηλαδή μετά το 732, όποτε πιθανότατα συντάχθηκε ή *Notitia* 3. Έξάλλου, όπως πιστοποιεί το σιγιλλογραφικό ύλικό του 7ου³⁷ και των μέσων του 8ου αιώνα³⁸, τα λατινικά ήταν σε χρήση στην περιοχή του Ίλλυρικού, ενώ ή λατινική γλώσσα χρησιμοποιείται στην καθημερινή ζωή των κατοίκων της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 7ου αιώνα³⁹. Η όνομασία, λοιπόν, που έχει αναγράψει ό συντάκτης της *Notitia* 3 δείχνει να άπηχεϊ την τρέχουσα όνομασία της πόλης γύρω στα μέσα του 8ου αιώνα, όνομασία που άπερρευσε άπό την ευρεία χρήση των λατινικών στην περιοχή, ή όποία μέχρι το 732 υπαγόταν στην θρησκευτική δικαιοδοσία του πάπα Ρώμης. Άπό την άλλη πλευρά, και στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης φαίνεται ότι ό συντάκτης χρησιμοποίησε κάποιο λατινικό κείμενο για να καταρτίσει τον κατάλογο του.

Οί πληροφορίες μας για τις επισκοπές της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης πριν άπό την ένταξή τους στο πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης είναι άποσπασματικές και προέρχονται κυρίως άπό τα Πρακτικά των Συνόδων⁴⁰. Η αριθμητική διαφορά που έντοπίζεται⁴¹ άνάμεσα στις επισκοπές της *Notitia* 3 και στις ύπογραφές των επισκόπων που μετείχαν στις Συνόδους, όδηγεϊ στην διαπίστωση ότι ό συντάκτης του καταλογου δέν έλαβε ύπόψη του Πρακτικά Συνόδων.

36. J. NESBITT- N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art., Italy, τόμ 1, North of the Balkans, North of the Black Sea*, Washington D.C. 1991, άρ. 18. 29.

37. "Ο. π., άρ. 6. 1, 18. 83.

38 Βλ. για παράδειγμα τον τύπο *κουραπαλάτης*, σαφώς έπηρεασμένο άπό τα λατινικά, που έντοπίζεται στις σφραγίδες του Άρταβάσδου, χρονολογημένες άνάμεσα στα χρόνια 718-741: Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Washington D.C 1986, άρ. 32, 33.

39. Μάρθα ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Μιά παρατήρηση στη Διήγηση των Θαυμάτων του άγίου Δημητρίου, *Βυζαντινά* 3, 1983, 83-90.

40. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ *Ίστορία της Μακεδονίας*, 39 και σημ. 6.

41. Στόν πίνακα, που παραθέτει ό PIETRI (*La géographie de l'Illyricum ecclésiastique*, 60-62) για τους πατέρες που μετείχαν στις συνόδους Έφέσου (449) και Χαλκηδόνας (451), οί επισκοπές της έπαρχίας Μακεδονίας (6 και 8 επισκοπές αντίστοιχα), αλλά και οί υπόλοιπες άπό τό Ίλλυρικό, είναι πολύ λιγότερες άπό τις 19 επισκοπές που αναφέρει ή *Notitia* 3. 258-276.

Έχοντας αποκλείσει τὰ Πρακτικά τῶν Συνόδων, ἀλλὰ καὶ τὸν *Συνέκδημο* τοῦ Ἱεροκλέους⁴² ὡς πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὶς ἀναγραφές τῶν ἐπισκοπῶν τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας στὴν *Notitia* 3, ἡ ἔρευνα στράφηκε πρὸς τὴν διερεύνηση τῶν μαρτυριῶν ἀπὸ τὰ Ὀδοιπορικά. Πράγματι ὁμοιότητες παρατηροῦνται ἀνάμεσα στὰ ὀνόματα τῶν ἐπισκοπῶν τῆς *Notitia* 3 καὶ τῶν τοπωνυμίων ποὺ ὑπάρχουν στο Ὀδοιπορικὸ τοῦ Ἀντωνίνου, κείμενο τοῦ 4ου αἰώνα, μὲ μεταγενέστερες προσθήκες⁴³ Συγκεκριμένα, στὸ Ὀδοιπορικὸ αὐτὸ οἱ πόλεις ἀπαντοῦν μὲ τὸν ἑξῆς τρόπο Nicia, Heraclea, Cellis, Edessa, (Castra), Pella, Thessalonica, Melissurgii Apollonia, Amphipoli, Philippis, Nearoli⁴⁴ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, στὴν *Notitia* 3 οἱ ἐπισκοπές ἀναγράφονται μὲ τὴν ἀκόλουθη σειρά: Διοκλητιανουπόλεως⁴⁵, Νίκης⁴⁶, Ἡρακλείας, Κέλλης⁴⁷, Ἐδέσσης, Κάστρων⁴⁸, Πέλ

42. Ἡ διαφορετικὴ ὀνομασία τῶν ἐπισκοπῶν, ἡ ἀνεξάρτητη ἱεραρχικὴ καταταξὶς τῶν ἐπισκοπῶν τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης στὴν *Notitia* 3 πρὸς τὶς πόλεις τοῦ καταλόγου τοῦ *Συνεκδήμου* τοῦ Ἱεροκλή, ὅσο καὶ οἱ ἀριθμητικὲς διαφορὲς στὶ ἀναγραφές τῶν δύο καταλόγων -στὸν *Συνέκδημο* γιὰ τὴν ἐπαρχία Μακεδονίας Α (638.2-640) ὑπάρχουν 32 πόλεις, ἐνῶ ἡ *Notitia* 3 ἔχει 20 ἐπισκοπές- συνιστοῦ ἀδιάσειστα στοιχεῖα, ποὺ ὀδηγοῦν στὴν διαπίστωση ὅτι πρόκειται γιὰ δύο ἀνεξάρτητα κείμενα. Ἀριθμητικὲς διαφορὲς, ἀλλὰ καὶ γλωσσικὲς ἀποκλίσεις στὴ ἀπόδοση τῆς ὀνομασίας τῶν πόλεων ἐντοπίζονται καὶ σὲ ἄλλες ἐπαρχίες τοῦ Ἰλλυρικοῦ.

43. *Das Itinerarium Antonini*, ἐκδ. K. MILLER, *Itineraria Romana, Römisch Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Στουτγάρδη 1916, ἀνατ. Ρώμη 196: LIV-I XVII.

44. *Itinerarium Antonini*, ἀρ. 318-321, LXII.

45. Σύμφωνα μὲ τὸν *Συνέκδημο* (642.13), ἀλλὰ καὶ τὸν ΠΡΟΚΟΠΙΟ (*Περί Κτισμάτων*, IV. 3, 273) ἡ Διοκλητιανούπολις δὲν ἀνῆκε στὴν ἐπαρχία Μακεδονία ἀλλὰ στὴν ἐπαρχία Θεσσαλίας. Γιὰ ἐνδεχόμενὴ ταύτισή της βλ. Ἀγγελικὴ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορικὴ Γεωγραφία Μακεδονίας (4ος-6ος αἰώνας)*, διὰ διατρ., Γιάννενα 1984, 375 καὶ Θ. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, Ἀνασκαφὴ Διοκλητιανουπόλεως. Σ πρώτες ἐκτιμήσεις, *ΑΔ* 43, 1988, 195-218 καὶ κυρίως 198-200.

46. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μακεδονία*, 192-193.

47. Ch. EDSON The location of Cellae and the route of the Via Egnatia in Western Macedonia, *Classical Philology* 56/1, 1951, 1-16.

48. Το τοπωνύμιον δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν Καστοριά: βλ. V. LAURENT, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, V/2. *L'Église*, Παρίσι 1965, 327· ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, Ἀνασκαφὴ Διοκλητιανουπόλεως, 195-198.

λης, Εὐδοξειουπόλεως⁴⁹, Ἀπολλωνίας⁵⁰, Ἀπαλοῦ⁵¹, Παρθικοπόλεως, Καλλίκου, Κυπέρου⁵², Σέρρας⁵³, Ἀμφιπόλεως, Φιλιππουπόλεως⁵⁴, Νεαπόλεως, Δελέβου⁵⁵, Κίτρους. Ἄν ἐξαιρέσουμε τις ἐπισκοπές Εὐδοξειουπόλεως, Καλλίκου, Κυπέρου, Δελέβου καὶ Κίτρους, οἱ ὅποιοι μνημονεύονται γιὰ πρώτη φορά στὴν *Notitia* 3, μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε τὴν ἐμφανῆ ὁμοιότητα μὲ τὸν κατάλογο τῶν πόλεων-σταθμῶν τοῦ Ὀδοιπορικοῦ τοῦ Ἀντωνίνου, τόσο στὴν γλωσσικὴ ἀπόδοση τῶν τοπωνυμίων, ὅσο καὶ στὴν ἀκολουθούμενη σειρά. Ἡ σειρά τῶν ἀναγραφῶν ὑποδηλώνει ὅτι οἱ ἐπισκοπές τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης στὴν πλειονότητά τους ἀποτελοῦν πόλεις ἢ σταθμούς τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ⁵⁶ καὶ κατατάσσονται ἢ μία μετὰ τὴν ἄλλη. Τὰ παραπάνω θὰ μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ συντάκτης τῆς *Notitia* 3 συνέταξε τὸν κατάλογο τῶν ἐπισκοπῶν Θεσσα-

49. Ἀταύτιστο τοπωνύμιο, τὸ ὁποῖο βέβαια δὲν ἔχει καμμία σχέση μὲ τὴν Σηλυμβρία, ἢ ὁποία μετονομάστηκε σὲ Εὐδοξειουπολι στὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰώνα· βλ. λήμμα «Eudoxiopolis» (R. JANIN), *DHGE* 15, 1343.

50. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν πρόκειται γιὰ τὴν Ἀπολλωνία ποὺ εἶχε ἐπισκεφθεῖ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ βρισκόταν παρὰ τὴν Ἑγνατία ὁδό. Ἡ ταύτισή της μὲ τὴν μεταγενέστερη ἐπισκοπὴ Ἱερισσοῦ εἶναι ἀβέβαιη: Denise PAPACHRYSSANTHOU, *Histoire d'un évêché byzantin: Hiérissois en Chalcidique*, *TM* 8, 1981, 373 σημ. 1.

51. Τὸ τοπωνύμιο δὲν εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἄλλη πηγὴ.

52. Ἀταύτιστα τοπωνύμια.

53. LE QUIEN, *Oriens Christianus*, τόμ. II, 78-90. Ἡ ὀνομασία Σέρρας, ἢ ὁποία ἀπαντᾷ σὲ σφραγίδα τοῦ 9ου αἰώνα (NESBITT- OIKONOMIDES, *Catalogue*, τόμ. I, ἀρ. 42.1) θὰ μπορούσαμε ἴσως, νὰ ὑποθέσουμε ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν λατινικὴ ἐκφορὰ τοῦ τοπωνυμίου, καθὼς σὲ λατινικὲς πηγές μαρτυρεῖται ὡς *Siras, Sagra, Serre*: βλ. Π. Ν. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, *BZ* 3, 1894, 233.

54. Ὁ συντάκτης εἶδε τὸ τοπωνύμιο Φιλίππων καὶ τὸ μετέτρεψε στὸν πιὸ οἰκεῖο τύπο *Φιλιππουπόλεως*. Πρόκειται βέβαια γιὰ τοὺς Φιλίππους, ὅπως ἔχει διορθώσει τὸ κείμενο ὁ πρῶτος ἐκδότης τοῦ παρισινοῦ Τακτικοῦ C. DE BOOR, *Nachträge zu den Notitiae Episcopatum*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 12, 1891, 594. Βλ. ὅμως τὶς παρατηρήσεις τοῦ P. LEMERLE, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie*, Παρίσι 1945, 252 καὶ τὰ σχόλια στὶς σημ. 5 καὶ 7.

55. Τὰ δύο τελευταῖα εἶναι ἄγνωστα τοπωνύμια.

56. Loukritia GOUNAROPOULOU- M. B. HATZOPOULOS, *Les milliaires de la voie egnatienne entre Héraclée des Lyncestes et Thessalonique*, *Μελετήματα* 1, Ἀθήνα 1985, 36-37, 40-52.

λονίζης με βάση κάποιο γεωγραφικού χαρακτήρα κείμενο (όδοιπορικό;), γραμμένο λατινικά, όπου είχαν προστεθεί και νέα τοπωνύμια, χωρίς να μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα, αν αυτά ήταν νέοι ενδιάμεσοι σταθμοί στις ήδη γνωστές επισκοπές.

Απ' όσο μας επιτρέπει ή μέχρι τώρα έρευνα, διαπιστώνουμε ότι το παρισινό Τακτικό άπληξε τρέχουσες ονομασίες πόλεων, οι οποίες ήταν σε χρήση τον έβδομο αιώνα. Οι τρέχουσες αυτές ονομασίες υποδηλώνουν την χρήση λατινικών στην περιοχή, ή οποία υπαγόταν στην Έκκλησία της Ρώμης. Οι παρατηρήσεις αυτές ισχύουν βέβαια αποκλειστικά για τις επισκοπές του Ίλλυρικού, οι οποίες είχαν περάσει στην σφαίρα επιρροής του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης και όχι για εκείνες που είχαν υπαχθεί παλαιότερα στο Πατριαρχείο· αυτές αναγράφονται στο παρισινό Τακτικό με τα συνήθη λάθη που παρατηρούνται στα χειρόγραφα των *Notitiae episcopatum*.

Έχοντας έξετάσει ως τώρα μόνον τα πρώτα δείγματα που μας επιτρέπουν να υποπτευθούμε ότι ή κατάταξη των μητροπόλεων και των επισκοπών του Ίλλυρικού στο παρισινό Τακτικό στηρίχθηκε σε κάποιο λατινικό κείμενο, προγενέστερο βέβαια του 732, θα επιστήσουμε την προσοχή μας και σε άλλες αναγραφές από την ίδια περιοχή, χωρίς να κάνουμε ιδιαίτερη αναφορά στους πάμπολλους ιωτακισμούς⁵⁷. Αναγραφές με απλή ονομασία φαίνεται ότι μεταγράφονται χωρίς δυσκολία από τα λατινικά στα ελληνικά, καθώς ό συντάκτης έγραφε ό,τι έβλεπε μπροστά του, όπως φαίνεται στα ακόλουθα χαρακτηριστικά παραδείγματα: ή επισκοπή Βουλλίδος⁵⁸ της μητροπόλεως Δυρραχίου, παρουσιάζεται στο χειρόγραφο υπό τον τύπο *βύλης*· ή επισκοπή Βούρας της μητροπόλεως Κορίνθου υπό τον τύπο *βύρας*· ή αναγραφή *σαλτουβόργης* άπαντάται ως επισκοπή της μητροπόλεως Λαρίσσης της έπαρχίας Δευτέρας Θεσσαλίας⁵⁹, προερχόμενη

57. Αναφέρουμε όρισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα: για την επισκοπή Σητείας το χγφ. παρουσιάζει την γραφή *σιτίας*· ή επισκοπή Κνωσοῦ γράφεται ως *κνόσου*, ή επισκοπή Κυθωνίας παρουσιάζει την γραφή *κυθονίας*· ή επισκοπή Δωδώνης της μητρόπολης Νικοπόλεως παρουσιάζεται ως *δοδονίας* και ή επισκοπή Έλατείας ως *έλατίας*.

58. Λήμμα «Bullis» (R. JANIN), *DHGE* 10, στ. 1211.

59. Πρόκειται για προσωνυμία που άπαντάται για πρώτη φορά στο παρισινό Τακτικό: βλ. Άννα Π. ΑΒΡΑΜΕΑ, *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις*

ἀπὸ τὸ *Saltus Burgus*⁶⁰· ἡ ἐπισκοπὴ Ἰηλίδος⁶¹ τῆς μητροπόλεως Κορίνθου ὑπὸ τὸν τύπο *ἔλις*, προφανῶς ἀπὸ μεταγραφῆ τοῦ *η* σὲ *ε*⁶². Ἄξιζαι νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ χρῆσι τῆς ὀνομαστικῆς στὸν τύπο *ἔλις* καὶ ἡ ἰδιομορφὴ κατάληξι στὴν ἀναγραφῆ *βύλης*, ἐνῶ οἱ ἐπισκοπεῖς ἀναγραφονται σχεδὸν πάντοτε στὴν γενική. Ἄν στὸ πρωτότυπο ὑπῆρχαν τὰ τοπωνύμια σὲ γενική, ἴσως δὲν θὰ ἐντοπίζαμε αὐτὰ τὰ «λάθη» ὁ συντάκτης, ὁμως, ἔχοντας πιθανῶς μπροστὰ του τοπωνύμια σὲ ὀνομαστική, σχημάτισε μόνος του τὴν γενική ποῦ τοῦ χρειάζοταν ἀνάλογα μὲ τῖς γνώσεις του. Σύμφωνα μὲ ὅσα ἤδη ἔχουν ἀναφερθεῖ, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ πηγή ποῦ χρησιμοποίησε ὁ συντάκτης εἶχε τῖς παραπάνω ὀνομασιες σὲ ὀνομαστική⁶³.

Ἐκτός, ὁμως, ἀπὸ αὐτῆς τῖς ἐμφανεῖς περιπτώσεις μεταγραφῆς ἀπὸ τὰ λατινικά στὰ ἑλληνικά, ὑπάρχουν στὸ χειρόγραφο ὀρισμένες παράξενες, δυσερμῆνευτες καὶ ἐν πολλοῖς ἀκατανόητες ὀνομασιες κυρίως ἐπισκοπῶν καὶ λιγότερων μητροπόλεων -οἱ μητροπόλεις ἄλλωστε εἶναι πιὸ γνωστῆς ἀπὸ τῖς ἐπισκοπεῖς. Ὁ συντάκτης φαίνεται ὅτι εὑρίσκει δυσκολίες στὴν μεταγραφῆ ἐπισκοπῶν μὲ σύνθετη καὶ δυσνόητη ὀνομασία, κάτι ποῦ ἀπαιτοῦσε παλαιογραφικῆς, ἀλλὰ καὶ γεωγραφικῆς γνώσεις, τῖς ὁποῖες δὲν φαίνεται νὰ εἶχε. Γιὰ νὰ κατανοήσουμε τῖς περιεργες ὀνομασιες τοπωνυμίων ποῦ διασώζει τὸ χειρόγραφο προσπαθήσαμε μὲ βάση τὰ παλαιογραφικά δεδομένα νὰ ἐντοπίσουμε τὰ «λαθη» τοῦ συντάκτη, τὰ ὁποῖα πιθανῶς ὀφείλονται στὴν παρανόηση ὀρισμένων γραμμάτων. Ἄν, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, τὸ κείμενο στὸ ὁποῖο βασίσθηκε ὁ συντάκτης γιὰ νὰ καταγράψει τῖς ἐπισκοπεῖς τοῦ Ἰλλυρικῶν στὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης ἦταν τοῦ ἑβδομοῦ αἰῶνα, ἐποχῆ κατὰ τὴν ὁποῖα ἡ μιξοστρόγγυλη μεγαλο-

τὴν *Ἱστορικὴν Γεωγραφίαν*, Ἀθήνα 1974, 31, 49 J.KODER-Fr. HILD, *Hellas und Thessalia*, TIB 1, Βιέννη 1976, 40.

60. ΑΒΡΑΜΕΑ, *Θεσσαλία*, 49 · KODER-HILD, *Hellas und Thessalia*, 208.

61. LE QUIEN, *Oriens Christianus*, τόμ. II, 195-196. Δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Ὠλένης (Μ. ΦΟΥΓΙΑΣ, *Ἱστορία τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας Κορίνθου. Ἄπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερα*, Ἀθήνα 1968, 201), γιὰ τὸ χειρόγραφο μαρτυρεῖται ὑπὸ τὸν τύπο *Σελίκου* βλ. N. BEES, Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit, ἀνάτυπο ἀπὸ *Oriens Christianus*, Λιψία 1915, 242.

62. Βλ. πιὸ πάνω, σημ. 19.

63. Βλ. πιὸ κάτω, σελ. 62 κ.έ.

γράμματα λατινική γραφή βρίσκεται σε εύρεια χρήση⁶⁴, τότε είναι πολύ πιθανό το κείμενο αυτό να ήταν γραμμένο σε τέτοιου είδους γραφή. Τέ «λάθη» άλλωστε που έντοπίζονται στην μεταγραφή της ονομασίας των επισκοπών, δείχνουν να έχουν γίνει από παρανοήσεις στην ανάγνωσι μιξοστρόγγυλης γραφής.

Πιο συγκεκριμένα. Ο συντάκτης φαίνεται ότι είχε δυσκολία στην ανάγνωσι του λατινικού Α. Το γράμμα αυτό στην στρόγγυλόσχημη μεγάλο γράμματα γραφή («άγροτική»), αλλά και στην μιξοστρόγγυλη του 6ου και 7ου αιώνα σχηματίζεται συνήθως κανονικά ως Α⁶⁵. Όμως, όπως φαίνεται από έναν αριθμό σφραγίδων του δεύτερου μισού του 6ου αιώνα και μέσω 7ου αιώνα, το Α σχηματίζεται με τέτοιο τρόπο⁶⁶, που θυμίζει ή ποτείνει να προσεγγίσει το σχήμα του Α στη λατινική επισευρμένη γραφή - έχρησει τον 7ο αιώνα-, όπου σχηματίζεται ως ανοιχτό u, ενίοτε και ως δύο cc⁶⁷. Έτσι, ο συντάκτης, μάλλον ασυνήθιστος στην λατινική γραφή εύρισκε δυσκολία στην ανάγνωσι του Α, ιδιαίτερα όταν αυτό συνδυαζότα με άλλα παρακείμενα γράμματα, με αποτέλεσμα να παρατηρούνται παρανοήσεις⁶⁸. Στο χειρόγραφο υπάρχει ο τύπος ευρόσου για την επισκοπή Εύροιας και με βάση τα όσα είπαμε πιο πάνω, το τελευταίο ου θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως παρανάγνωσι του λατινικού Α. Έντοπίσαμε και άλλ παρόμοια παραδείγματα: η νήσος Κέα⁶⁹, η οποία μαρτυρείται στο παρισιν Τακτικό για πρώτη φορά ως επισκοπή της μητροπολεως Αθηνών παρουσιάζεται στο χειρόγραφο υπό τον τύπο κεοῦ ή επισκοπή Βομελιττά τῆ μητροπόλεως Αθηνών απαντᾶ στο χειρόγραφο υπό την μορφή βομελίτου.]

64. THOMPSON, *Εγχειρίδιον Παλαιογραφίας*, 323, 327.

65. *Ο. π.*, πανομοιότυπα αρ. 69, 70, 71.

66. ZACOS-VEGLERY, *Seals*, αρ. 287, 290, 292, 311, 312, 326, 372.

67. THOMPSON, *Εγχειρίδιον Παλαιογραφίας*, 344, 351. Βλ. πιο κάτω, σελ. 7 Πίνακες 1, 2, 3.

68. Έξαιρετικά χαρακτηριστική για την παρούσα έρευνα είναι η παρανάγνωσι του ονόματος Αθηνογένης σε σφραγίδα του 7ου αιώνα με λατινικούς χαρακτήρες: Α σχηματίζεται ως ανοιχτό U, έτσι ώστε το όνομα να παρανοείται και να διαβάzet ως Ουθηνογένης (G. SCHLUMBERGER, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Παρίσι 1887), κάτι που οδήγησε σε τελείως λανθασμένα συμπεράσματα: βλ. P. SPEC *Byzantinische Bleisiegel in Berlin*, Ποικίλα Βυζαντινά 5, Βόννη 1986, αρ. 160. Β Πίνακα 3.

69. Λήμμα «Céos» (R. JANIN), *DHGE* 12, στ. 147-148 MALAMUT, *Les îles*, 337.

μητρόπολη Νικοπόλεως τῆς ἐπαρχίας παλαιᾶς Ἠπείρου παρουσιάζεται στοῦ μὲν δευτέρου μέρους σωστά ὡς *Νικόπολις*⁷⁰, ἀλλὰ στοῦ τέταρτου μέρους ὑπὸ τὸν τύπο *νεάπολις*: ἂν θεωρήσουμε ὅτι ὁ συντάκτης εἶχε μπροστά του κάποιο λατινικὸ κείμενο, τότε μπορούμε νὰ διατυπώσουμε τὴν σκέψη ὅτι ὑπῆρχε κάποιο σύμπλεγμα *ic*, τὸ ὁποῖο ἔδωσε τὴν γραφὴ *ea*= Νεάπολις. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀδριανουπόλεως τῆς μητροπόλεως Νικοπόλεως ὑπάρχει ἡ γραφὴ *ἀδριανουπόλεως*. Ἐὰν ὁ συντάκτης τοῦ καταλόγου εἶχε χρησιμοποιήσει στοῦ σημείου αὐτοῦ ἑλληνικὸ πρωτότυπο, ἀβίαστα θὰ ἔγραφε Ἀδριανούπολις, ὅπως ἄλλωστε γράφει ἢ μᾶλλον ἀντιγράφει σωστά ἀπὸ ἑλληνικὸ κείμενο, τὴν ὁμώνυμη μητρόπολη τῆς ἐπαρχίας Αἰμιμόντου Α΄⁷¹. Ἴσως, ἐδῶ πρόκειται γιὰ μιὰ ἀκόμη παρανόηση ἀπὸ τὰ λατινικά, ἢ ὁποῖα καὶ πάλι ἐντοπίζεται στοῦ γράμμα *A*: δὲν γνωρίζουμε, ὅμως, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἂν πρόκειται γιὰ προσαρμογὴ σὲ οἰκειότερο τύπο τοῦ παλαιοῦ ὀνόματος *Δρόπολις*⁷².

Παρατηρήσαμε ἐπίσης παρανόηση τοῦ γράμματος *H*, τὸ ὁποῖο στὴν μιξοστρόγγυλη γραφὴ τῶν κωδίκων σχηματίζεται ὡς ἐπισεσυρμένο *h*⁷³ καὶ μὲ τὸ ἴδιο σχῆμα ἀπαντᾶται σὲ σφραγίδες τοῦ 6ου καὶ τοῦ 7ου αἰώνα⁷⁴. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Λυχνιδίου τῆς μητροπόλεως Δυρραχίου, τὴν σημερινὴ Ἀχρίδα, -λατ. *Lychnidus*⁷⁵-, τὸ χειρόγραφο παρουσιάζει τὸν τύπο *λυκηνίδου*. Ὁ συντάκτης διαβάζοντας τὴν προφανῶς ἄγνωστη σ'αὐτὸν ὀνομασίᾳ τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ Ἰλλυρικοῦ μετέγραψε τὸ *h* σὲ *η*, κάτι συνηθὲς σὲ σφραγίδες τοῦ 6ου καὶ τοῦ 7ου αἰώνα⁷⁶. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ τύποι *ἀμφησίας* γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀμφίσσης τῆς μητροπόλεως Ἀθηνῶν, *κηρονίας*, προερχόμενος ἀπὸ τὸ λατινικὸ *cheronia*(:), γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ

70. *Notitia* 3.34. Γιὰ μιὰ πιθανὴ ἐξήγηση γιὰ τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τέταρτου μέρους τοῦ παρισινοῦ Τακτικοῦ βλ. πιὸ κάτω, σελ. 65.

71. *Notitia* 3. 582.

72. J. KODER, Προβλήματα τῆς σλαβικῆς ἐποίκησης καὶ τοπωνυμίας στὴ μεσαιωνικὴ Ἠπειρο, *Ἠπειρωτικά Χρονικά* 24, 1982, 20 κ.έ.

73. THOMPSON, *Ἐγχειρίδιον Παλαιογραφίας*, πανομοιότυπο ἀρ. 71.

74. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται: ZACOS-VEGLERY, *Seals*, ἀρ. 326, 372, 373, 436, 469, 533, 541, 544, 580, 606 καὶ NESBITT- OIKONOMIDES *Catalogue*, τόμ. I, ἀρ. 2.3.

75. LE QUIFN, *Oriens Christianus*, τόμ. II, 282-286.

76. Βλ. τὴν ἐπιγραφὴ *dulu της Theotocu* (ZACOS-VEGLERY, *Seals*, ἀρ. 583) ἢ τὴν ἄλλη ἐπιγραφὴ *scrhbonos* (ZACOS-VEGLERY, *Seals*, ἀρ. 389). Βλ. πιὸ κάτω, σελ. 72, Πίνακα 3.

Χαιρωνείας τῆς μητροπόλεως Ἀθηνῶν· ὁ τύπος *ἐδοσθήνας* γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Αἰγιοσθένων τῆς μητροπόλεως Ἀθηνῶν καὶ ὁ τύπος *γηέβας* γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Φθιωτίδων Θηβῶν⁷⁷. Στὸν τελευταῖο τύπο εἶναι ἐμφανὴς ἡ παρανόηση τοῦ πρώτου γράμματος, ποῦ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ *T*. Τὸ γράμμα *T* στὴν μιξοστρόγγυλη γραφὴ σχηματίζεται συνηθέστατα ὡς ἐπισε-
 συρμένο *τ* μὲ χαμηλὴ τὴν κεντρικὴ κεραία του⁷⁸. Ἔτσι, εὐκόλα ἕνας ἄπειρος
 στὴν λατινικὴ γραφὴ θὰ μπορούσε νὰ μεταγράψει τὸ ἐπισεσυρμένο *τ* μαζί μὲ
 τὸ ἐπόμενο *h* ὡς *ch(:) = γη*⁷⁹. Ὅπως φαίνεται, λοιπόν, ὁ συντάκτης
 δυσκολευόταν νὰ μεταγράψει τὸ λατινικὸ *th*, τὸ ὁποῖο ἄλλοτε ἀπέδιδε ὡς *θι*,
 ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ἀναγραφὰς *βυθιπότου* γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Βουθρωτοῦ,
θιβαῖδου γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Βοιωτικῶν Θηβῶν, *θιελπούσης*⁸⁰ γιὰ τὴν
 ἐπισκοπὴ Θελοῦσης· ἄλλοτε ὡς *τι*, π.χ. *ἀντιέδου* γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀνθη-
 δῶν, *πορτίνου* γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Πορθμοῦ⁸¹, ἀλλὰ καὶ ὡς *θη*: *θηθήπου* γιὰ
 τὴν ἐπισκοπὴ Τιθώρας. Ἡ ἐπισκοπὴ Κύθνου⁸², στὸ χειρόγραφο *Κύθνας*,
 ἴσως ἔχει προέλευση τὴν λατινικὴ γραφὴ *Cythna*, ὅπου εἶναι εὐκόλο τὸ *th* νὰ
 ἀποδοθεῖ στὰ ἑλληνικὰ ὡς θῆτα ἢ ὡς δέλτα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, τὸ
 σύμπλεγμα *ch* μεταγράφεται στὸ χειρόγραφο ὡς *κι*, ὅπως φαίνεται στὶς
 ἀναγραφὰς *ἀγκιασμοῦ* γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀγκιασμοῦ, *σκινέως* γιὰ τὴν
 ἐπισκοπὴ Ἐξίνου καὶ *κικνιπέως* γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Κεγχρεῶν. Μολονότι
 εἶναι πλέον ἐμφανὲς ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ χειρογράφου προβαίνει σὲ
 παραναγνώσεις τοῦ λατινικοῦ *h*, ἃς ἐπισημανθεῖ ὅτι ἀποδίδει ὀρθὰ τὴν

77. ΑΒΡΑΜΕΑ, *Θεσσαλία*, 150 κ.έ.

78. THOMPSON, *Ἐγχειρίδιον Παλαιογραφίας*, 351, 419. Βλ. ἐπίσης ἐνδεικτικὰ
 γιὰ τὸν σχηματισμὸ τοῦ *τ* σὲ σφραγίδες τοῦ 6ου καὶ τοῦ 7ου αἰῶνα: ZACOS-VEGLERY,
Seals, ἀρ. 335, 372, 373, 469, 475, 532, 539, 541, 556, 583, 1065, 1072, W. SEIBT, *Die
 byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, Βιέννη 1978, 264 καὶ NESBITT- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ
Catalogue, τόμ. 1, ἀρ. 2, 3. Βλ. πιο κάτω, σελ. 72, Πίνακες 1, 2, 3.

79. Βλ. τὸν τρόπο ποῦ ἀποδίδεται στὰ λατινικὰ τὸ *χ* στὴν σφραγίδα ZACOS-
 VEGIERY, *Seals*, ἀρ. 436 ὅπου ἀντὶ *scholasticu* ἀναγράφεται *stholasticu*.

80. Ὅχι *Θαλπούσης* ὅπως ἀναγράφεται στὴν τελευταία ἐκδοσὴ *Notitia* 3. 761.

81. ΜΑΙΑΜΟΥΤ, *Les îles*, 344.

82. V. LAURFNT, *DHGE* 13, 1190-1191.

μητρόπολη ἄθῆνα τῆς ἐπαρχίας ἐλάδος⁸³. Μήπως τοῦ ἦταν γνωστή ἡ Ἰθάκη καὶ ἄγνωστες οἱ ὑπόλοιπες ἀναγραφές;

Παρατηρεῖται, ἐπίσης, παρανόηση στὴν ἀνάγνωση τοῦ *E*. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Ἰθῆνης τῆς μητροπόλεως Λαρίσης τῆς ἐπαρχίας Δευτέρας Θεσσαλίας⁸⁴ ὑπάρχει στὸ χειρόγραφο ὁ τύπος *σκινέως*. Ἡ ἐπισκοπὴ Εὐβοίας τῆς μητροπόλεως Νικοπόλεως, ἡ ὁποία στὰ λατινικά ἀποδίδεται ὡς *Euroea*⁸⁵, στὸ χειρόγραφο παραδίδεται ὑπὸ τὸν τύπο *ευρόσου*. Βλέπουμε ὅτι σὲ δύο περιπτώσεις, τὸ γράμμα *E* ἀποδίδεται ὡς *C*. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ συντάκτης τῆς *Notitia* διάβαζε ἓνα κείμενο μὲ στοιχεῖα μεγαλογράμματης λατινικῆς γραφῆς, τότε εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ φανταστοῦμε, ὅτι ἡ παρανόηση προῆλθε ἀπὸ τὸν συγγενῆ σχηματισμὸ τῶν δύο αὐτῶν γραμμάτων, καθὼς, στὴν μιξοστρόγγυλη γραφὴ πρώιμης ἐποχῆς, ἡ διατέμνουσα τὸ γράμμα *E* κεραιὰ γράφεται συστηματικὰ πολὺ ὑψηλά⁸⁶ καὶ εἶναι δυνατόν νὰ δημιουργηθεῖ σύγχυση μὲ τὸ *C*. Δὲν ἀποκλείεται, ὅμως, στὸ πρωτότυπο κείμενο νὰ εἶχε ἀποδοθεῖ τὸ *E* ὡς *C* ἀπὸ λάθος τοῦ γραφέα, ὅπως γιὰ παράδειγμα συμβαίνει στὸ σιγίλλογραφικὸ ὑλικό⁸⁷.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, θὰ μπορούσαν ἐνδεχομένως νὰ ἐξηγηθοῦν καὶ ἄλλες ἀκόμα πιὸ ἰδιότυπες γραφές ἐπισκοπῶν, οἱ ὁρθεῖς ὀνομασίαι τῶν ὁποίων ἔχουν ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικὸ: σχηματίζονται στὸν πληθυντικὸ ἀριθμὸ, ὁπότε ἡ κατάληξή τους στὰ λατινικά εἶναι *AE*. Πρόκειται γιὰ τίς ἐπισκοπὰς Σερρών, Θηβῶν Φθιωτίδων, Πλαταιῶν, Μεγάρων, Αἰγιοσθένων, Αἰγείρων, Κεχρεῶν, Μεθάνων, Ἀκρεῶν, Βοῶν, Κυθύρων, Πατρῶν, οἱ ὁποῖες στὸ χειρόγραφο ἀπαντοῦν μὲ τοὺς ἀκολουθοῦντες τύπους: *σέρρας*, *γηέβας*, *πλατίας*, *μέδαρας*, *εδίρας*, *εδοσθήνας*, *μαθηάνας*, *ἀκπέας*, *βόας*,

83. Βλ. τίς ὑποθέσεις γιὰ τὴν «Ἰθάκη»-«ἐλαδικός», στὴν ὑπὸ ἐκδόση μελέτη τοῦ Ἰλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ, *Ἰθακτικὰ παραμῦθια καὶ ἐλαδικὰ παραμῦθια στὸ Βυζάντιο τὸν 10ο αἰώνα, «Ἰθάκη καὶ Ἰθάκη». Πρακτικὰ τοῦ τριημέρου ἐργασίας*, Πολιτιστικὸ Τεχνολογικὸ Ἰδρυμα ΕΤΒΑ, Καλαμάτα 1993.

84. Πρόκειται γιὰ προσωνομῖα ποὺ ἀπαντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ παρισινὸ Τακτικὸ καὶ μᾶλλον πρόκειται γιὰ μεταγενέστερη προσθήκη βλ. ΑΒΡΑΜΕΑ, *Θεσσαλία*, 31, 49 καὶ ΚΟΔΕΡ-ΧΙΛΔ, *Hellas und Thessalia*, 40.

85. LE QUIEN, *Oriens Christianus*, τόμ. II, 143-146. Βλ. λήμμα *Euroea* (R. JANIN), *DHGE* 15, στ. 1424-1425.

86. THOMPSON, *Ἐγχειρίδιον Παλαιογραφίας*, 315.

87. NESBITT- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ *Catalogue*, τόμ. II, ἀφ. 8. 63.

κυθιέρας, πάτρας. Ίσως, ό συντάκτης έβλεπε στο τέλος τής λέξης το ίδιο γράμμα, πιθανώς ένα *E*, το όποιο είχε σχηματισθεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε ό συντακτης να το διάβαζει ως *C* και βεβαίως να το μεταγράφει στα έλληνικά ως *σ*.

Όμως, με την προσέγγιση αυτή είναι δύσκολο να ερμηνεύσουμε τον τύπο που διασώζει το χειρόγραφο για την μητρόπολη τής έπαρχίας Έλλάδος: *άθήνα μητρόπολις*. Με βάση τα όσα ήδη έχουν ειπωθεί, αν ό συντάκτης είχε μπροστά του τον τύπο ATHENAE σε όνομαστική πληθυντικού και άπλως μετέγραφε από τα λατινικά ό,τι έβλεπε ίσως να είχαμε στο χειρόγραφο τον τύπο *αθήνας*. Όμως, ό συντάκτης έκανε προσαρμογές στις όνομασίες, ανάλογα με τις άπαιτήσεις του καταλόγου του, όπως για παραδειγμα ή χρήση τής όνομαστικής για τις μητροπόλεις και τής γενικής για τις έπισκοπές. Έτσι, θα μπορούσαμε να όδηγηθούμε σε άλλες σκέψεις για την άποδοση τοπωνύμιων από τον πληθυντικό στον ένικό.

Πιθανώς, στο πρωτότυπο υπήρχε το τοπωνύμιο στην όνομαστική πληθυντικού (ATHENAE), το όποιο ό συντάκτης νομίζοντας ότι είναι γενική ένικού (*ae* είναι ή κατάληξη των πρωτοκλιτων ούσιαστικων), όπως συνήθως άπαντώνται οι έπισκοπές, το μετέτρεψε σε όνομαστική *αθήνα*, όπως μαρτυρείται στο παρισινό Τακτικό⁸⁸. Η ίδια υπόθεση θα μπορούσε να ερμηνεύσει και άλλα όνόματα έπισκοπων σε πληθυντικό άριθμό, τα όποια στο χειρόγραφο άπαντούν στον ένικό. Αν από την άλλη πλευρά, υπήρχαν στο κείμενο, απ' όπου ό συντάκτης άντλούσε τις πληροφορίες του, όνομασίες σε γενική πληθυντικού (π.χ. Athenarum, Serrarum) τότε πιθανώς ό συντάκτης να μετέφερε σωστά τα τοπωνύμια στην γενική πληθυντικού.

Λανθάνουσα χρήση όνομαστικής ένικού στο πρωτότυπο κείμενο έντοπίσαμε ήδη στις άναγραφές *βύλης* και *έλις*. Έπισημάναμε, όμως, στο χειρόγραφο και άλλες άναγραφές που δείχνουν να έχουν προσαρμοστεί άνεπιτυχώς από την όνομαστική ένικού ή έπισκοπή "Αργους άπαντά ως *άργου*" ή ιδιοτυπία αυτή θα μπορούσε να εξηγηθεί από το ότι ό συντάκτης του καταλόγου έβλεπε, ίσως, το τοπωνύμιο στην όνομαστική ένικού, στα λατινικά Argos, και το μετέφρασε στα έλληνικά κατά τους κανόνες τής

88. Ο Συνέδημος (645.11), ό όποιος για πολλούς μελετητές θεωρείται ως πηγή του παρισινού Τακτικού, ιδιαίτερα για την έπαρχία Έλλάδος, παραδίδει σωστα το τοπωνύμιο: βλ. τα σχόλια του εκδότη, DARROULES, *Notitiae*, 4.

δευτέρας κλίσης τῶν ὀνομάτων, χωρίς νά γνωρίζει ὅτι πρόκειται γιά ὄνομα πού κλίνεται σύμφωνα μέ τήν τρίτη κλίση. Τό ἴδιο θά μπορούσε νά συμβεῖ καί μέ τήν ἀπόδοση τῆς ἀναφερόμενης ὡς ἐπισκοπῆς *φλίου*, ἀπό το τοπωνύμιο Φλιούς. Ὡστόσο, παρατηροῦμε τήν σωστή ἀπόδοση στο χειρόγραφο τῶν ἐπισκοπῶν *κάστρον*, Φαρσάλων ὡς *φαρσάλω*, *Δελφῶν*, *Θερμοπυλῶν* ὡς *θερμοπύλων*.

Ὁ συντάκτης τοῦ Τακτικοῦ εἶχε κληθεῖ νά μεταγράψει ἀπό τὰ λατινικά μὴ οἰκείες σ'αὐτόν ὀνομασίες πόλεων, οἱ ὁποῖες φαίνεται ὅτι ἔγιναν ἀνομαπιοῦ δυσνόητες ἀπό τήν μὴ ἐξοικείωσή του μέ τήν λατινική παλαιογραφία καί ἀπό τήν ἔλλειπῆ γεωγραφική του κατάρτιση. Ἔτσι, προσάρμοσε σύμφωνα μέ τοὺς πιό ἀπλοὺς κανόνες τῆς γραμματικῆς ὅσα τοπωνύμια ἀγνοοῦσε, ἐνῶ παρέδωσε σχετικά ὀρθά ἐκεῖνα πού εἶναι συνδεδεμένα μέ γεγονότα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ παρισινοῦ Τακτικοῦ εἶχε ἱστορικές γνώσεις.

Ἐπανερχόμενοι στὰ «λάθη» τοῦ χειρογράφου παρατηροῦμε ὅτι παρουσιάζουν ἰδιομορφίες οἱ ὀνομασίες ἐπισκοπῶν πού περιέχουν τὸ γράμμα ρ. Εἶδαμε πιό πάνω τήν ἀναγραφή τῆς ἐπισκοπῆς Βουθρωτοῦ νά παρουσιάζεται στοῦ χειρογράφου μέ τὸν παρὰξενό τύπο *βυθιπτότοι*. Ἄν στήν θέση τοῦ π τοποθετήσουμε ρ, θά προσεγγίσουμε τήν ὀρθή ὀνομασία τῆς ἐπισκοπῆς. Τό ἴδιο ἀποτέλεσμα θά ἔχουμε καί γιά ἄλλες ἀναγραφές πού ἔχουν π: *σκαρφείας* (Σκάρφεια), *κοπονίας* (Κορωνία), *θηθήτου* (Τιθώρα), *μεδάπας* (Μέγαρα), *στίπης* (Στεῖρα), *κικνιπέως* (Κεγγρεαί), *επιδάμπας* (Ἐπίδαυρος), *ἀκπέας* (Ἀκρέαι). Ἀφοῦ τὸ ρ ἔχει διαβασθεῖ σὲ τόσες περιπτώσεις ὡς π, τότε μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι τὸ λατινικὸ κείμενο πιθανότατα ἔγραψε τὸ γράμμα ρ μέ τήν ἐλληνική μορφή του, τὸ ὁποῖο στήν συνέχεια ὁ συντάκτης τὸ διάβασε ὡς π. Τὰ παραπάνω μᾶς ἐπιτρέπουν ἀκόμα νά ἐπιβεβαιώσουμε ὅτι τὸ λατινικὸ κείμενο, ἀπ' ὅπου ὁ συντάκτης ἀντλήσε τίς πληροφορίες του γιά τίς ἐπισκοπές τοῦ Ἰλλυρικοῦ, εἶχε στοιχεῖα μεγαλογράμματης γραφῆς ἀνάμεικτα μέ στοιχεῖα ἐπισευρμένης (=μιξοστρόγγυλη) καί ἐπιπλέον ἦταν ἕνας κώδικας γραμμένος μέ μεικτοὺς ἑλληνολατινικοὺς χαρακτήρες, κάτι ἐξαιρετικὰ σῦνηθες σὲ κώδικες τοῦ 7ου αἰῶνα⁸⁹, σὲ δημόσια ἔγγραφα⁹⁰, ὅσο

89. THOMPSON, *Ἐγχειρίδιον Παλαιογραφίας*, 322.

90. G. CAVALLO, La colivè scrittoria greco-romana nella prassi documentale di età bizantina, *JÖB* 19, 1970, 1-31.

καί σέ σφραγίδες τῆς ἐποχῆς⁹¹. Ὅμως, ὑπάρχουν τοπωνύμια ὅπου τὸ ρ ἔχε διαβασθεῖ σωστά: ὅπως στίς ἐπισκοπές *τριζης, ἀμβροσιας, πάτρας*, δηλαδὴ σὲ ἐπισκοπές ὅπου ὑπάρχουν δύο καὶ τρία σύμφωνα μαζὶ καὶ εἶναι ἀδύνατον τὸ ρ νὰ διαβασθεῖ ὡς π.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρανόηση τοῦ γράμματος π, «λάθη» παρατηροῦντα στὴν ἀνάγνωση τοῦ γ, τὸ ὁποῖο σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις μεταγράφεται ὡς εἶ Οἱ ἐπισκοπές *Μεγάρων, Αἰγιοσθένων, Παγῶν, Αἰγίου, Αἰγείρας, Τεγέας* στὸ χειρόγραφο ἀπαντοῦν ὑπὸ τὴν μορφή *μεδάπας, ἐδοσθήνας, πάδου, ἐδίου ἐδίρας, τεδέας*. Θὰ μπορούσαμε, ἴσως, νὰ προσεγγίσουμε τὴν ἰδιομορφίαν ἀν' ἐξετάζουμε τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο σχηματίζεται τὸ G σὲ σφραγίδες τοῦ 6ου καὶ τοῦ 7ου αἰώνα: τὸ σχῆμα τοῦ γράμματος αὐτοῦ μοιάζει τόσο πολὺ μὲ τὸ δ⁹², ποῦ εἶναι εὐκόλο νὰ ὀδηγήσει σὲ παρανόηση καὶ λάθος ἀνάγνωση⁹³. Ἀλλὰ καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἐπισημαίνονται ὀρθὲ ἀναγνώσεις, ὅπως *ἐδέψου, ἀντιέδου, δρυμίας, λιβαδίας, δελφῶν, λακεδέα* γιὰ τίς ἐπισκοπές Αἰδηψοῦ, Ἀθηδῶν, Λρυμαίας, Λειβαδίας, Δελφῶν Λακεδαίμονος.

Μέχρι τώρα εἶδαμε ὅτι ἡ γλωσσικὴ ἀπόδοση στὸ χειρόγραφο τῶν ἐπισκοπῶν ἀπο τὴν περιοχὴ τοῦ Ἰλλυρικοῦ μᾶς βοηθᾷ νὰ ἀνιχνεύσουμε τὴ λατινικὴ προέλευση τῆς πηγῆς ποὺ χρησιμοποίησε ὁ συντάκτης γιὰ ν' ἐνταξίει τίς νέες ἀναγραφές στὴν βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ ὀνομασία ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ συντάκτης γιὰ τὴν ἐπισκοπὴν, εἶναι δυνατόν νὰ προσφερῆ στοιχεῖα γιὰ τὴν χρονολογικὴ προσέγγιση τοῦ πρωτότυπου κειμένου. Τυπικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ μνη-

91. Βλ. ἐνδεικτικᾶ: ZACOS-VFGLFRY, *Seals*, ἀρ. 331, 395, 472, 476, 485, 495, 506, 507, 508, 511A, 516, 523, 524, 528. Βλ. πρὸ ἄνω, σελ. 73, Πίνακα 4.

92. Βλ. ἐνδεικτικᾶ: ZACOS-VFGLFRY, *Seals*, ἀρ. 331, 332, 333, 335, 347, 353, 488A, 485 καὶ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *L'epigraphie des bulles*, 159 κ.ί.. Βλ. πρὸ ἄνω, σελ. Πίνακα 5.

93. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἀξίζει νὰ σημειώσουμε τὴν γραμμικὴ ἀπόδοση τῆς γλωσσικοῦ φθόγγου δι, ὅπου τὸ γάμμα πρὶν ἀπὸ τὸν ἦχο ι ἢ ε τρεπεῖται σὲ δέλτα. Ἰ. ΤΣΟΠΑΛΑΚΗΣ, *Contribution à l'étude des dialectes neogrecs: Essai sur la phonétique parlars de Rhodes*, Ἀθήνα 1940, 95-96 (= *Συμβολές στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας*, τομ. Α', Θεσσαλονίκη 1983, 145-146) πρβλ. τὰ σχόλια γιὰ τὴν σχηματικὴν «Διγενής»-«Διονυσος» τοῦ Ἡλ. ΑΝΔΡΕΩΣΓΑΚΗ, *Οἶνος ὁ Βυζαντινός. Ἡ ἀμιτέλος ὁ οἶνος στὴν βυζαντινὴ ποίηση καὶ ὑμνογραφία, Ὁ οἶνος στὴν ποίηση*, Ἀθήνα 1979, τομ. Β', μέρος Β', 184.

τῆς ἐπισκοπῆς Ὑπάτης⁹⁴, ὑπὸ τὴν μορφή *ύπατία* στὸ χειρόγραφο⁹⁵. Ἡ μνεῖα αὐτὴ ὀδηγεῖ στὴν διαπίστωση ὅτι ἡ πηγὴ ποὺ χρησιμοποίησε ὁ συντάκτης τοῦ καταλόγου εἶναι ὀπωσδήποτε προγενεστερὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Φωτίου (858-867), ὅποτε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπαντᾶται ἡ νέα ὀνομασία τῆς ἐπισκοπῆς, ὡς Νεαὶ Πάτραι⁹⁶.

Πέρα ἀπὸ τὶς παλαιογραφικὲς παραναγνώσεις ποὺ ἐντοπίσαμε, ὁ συντάκτης δείχνει νὰ εἶχε δυσκολίες μετάφρασης τῆς λατινικῆς ὀνομασίας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν περίπτωση τῆς παλαιᾶς Ἡπείρου. Τὸ χειρόγραφο στὸ τέταρτο μέρος μὲ τὶς ἐπισκοπὲς ἔχει τὸν τύπο *ἐπαρχία πάλαι ηπειρου νεάπολις μητρόπολις*⁹⁷, ἐνῶ στὸ δεῦτερο μέρος, ὅπου καταγράφεται ἡ ἱεραρχία τῶν μητροπόλεων ποὺ τελοῦν ὑπὸ τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, γράφεται κανονικά: *ἐπαρχία παλαιᾶς ἠπειρου ὁ νικοπόλεως*. Νομίζω ὅτι ὁ συντάκτης δὲν εἶχε μπροστά του τὸν τύπο παλαιᾶς Ἡπείρου, τὸν ὁποῖο μόνο θὰ ἀντέγραφε, ἀλλὰ εἶχε ἓνα τύπο, τὸν ὁποῖο ἔπρεπε νὰ τὸν μεταφράσει καὶ τὸν ἀπέδωσε μὲ τὸν τύπο τοῦ χειρογράφου. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ θὰ μποροῦσε νὰ συμβεῖ ἢ γιατί ὁ συντάκτης ἔκανε λάθος, κάτι ποὺ δὲν μοῦ φαίνεται ἀληθοφανές, ἢ γιατί τὸ τέταρτο μέρος εἶναι, ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ, μεταγενέστερο τοῦ δευτέρου καὶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, μὲ διαφορετικὴ προέλευση. Ἴσως, δηλαδή, ὑπῆρχαν δύο διαφορετικὰ κείμενα, ἀπὸ τὸ πρῶτο, ὅπου ἡ ἐπαρχία Παλαιᾶς Ἡπείρου καὶ ἡ μητρόπολις Νικοπόλεως γράφονταν κανονικά, ὁ συντάκτης ἀντλήσε στοιχεῖα γιὰ τὴν τάξη τῶν μητροπόλεων (δεῦτερο μέρος), «τάξη» ἢ ὁποῖα πιθανῶς εἶχε ὑπαγορευθεῖ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη⁹⁸, ἐνῶ ἀπὸ ἄλλο κείμενο, λατινικό, συγκέντρωσε

94. Δ. Β. ΓΟΝΗ, Ἡ βυζαντινὴ Ὑπάτη, *Ὑπάτη* 17-19, 1987-1988, 113-147.

95. Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσης τοῦ Τακτικοῦ (*Notitia* 3. 681) δὲν ἐπισημαίνεται ἡ διαφορετικὴ γραφὴ.

96. ΑΝΩΝΥΜΟΥ, *Περὶ Μεταθέσεων*, ἔκδ. Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ-Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τόμ. Ε΄, Ἀθήνα 1885, 393. Βλ. V. GRUMEL, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople de 715 à 1206*, 1. *Les Actes des Patriarches*. Fasc. II, III. *Les Regestes de 715 à 1206*, deuxième édition revue et corrigée par J. DARROUZÈS, Παρίσι 1989, ἀρ. 528 [487].

97. Δὲν ὑπάρχει σχόλιο στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα γιὰ τὸν τύπο *πάλαι ηπειρου*: *Notitia* 3. 294

98. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Συμβολή, 74-75.

πληροφορίες για τις υποκείμενες στην μητρόπολη Νικοπόλεως επισκοπές, αλλά και για όλες τις επισκοπές του Ίλλυρικού.

Έχοντας πιά πάνω μιλήσει, κατά περίπτωση, για τις εξαιρετικά ιδιότυπες γραφές που παρέχει το χειρόγραφο για τις επισκοπές της μητροπόλεως Ἀθηνῶν της ἐπαρχίας Ἑλλάδος, θά ἐξετάσουμε στην συνέχεια τὸ πρόβλημα που προκύπτει ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τους (39). Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς γεννᾷ πολλὰ ἐρωτηματικά, ἂν σκεφθοῦμε ὅτι τὸν 12ο-13ο αἰῶνα, ἐπὶ Μιχαὴλ Χωνιάτη (1182-1204), ἡ μητρόπολη εἶχε 10 ἐπισκοπές⁹⁹, ἐνῶ ἔχει υποστηριχθεῖ ὅτι στην ἐπαρχία Ἑλλάδος ποτὲ δὲν ὑπῆρχαν παραπάνω ἀπὸ 25 ἐπισκοπές¹⁰⁰. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση τῆς ἐπαρχίας Ἑλλάδος ὑπὸ τὸν μητροπολίτη Ἀθηνῶν ἀπαντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ στην *Notitia* 3. Μέχρι τὴν 5 Ὀικουμενικὴ Σύνοδο (680), ὅπου ὑπογράφει ὁ Ἰωάννης ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν¹⁰¹, ἡ Ἀθήνα φέρεται ὡς ἐπισκοπὴ καὶ ὑπάγεται στην μητρόπολη Κορίνθου, ἐνῶ ἡ ἀνοδὸς τῆς σὲ μητρόπολη¹⁰² θά πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὸ 680 καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν σύνταξη τῆς *Notitia* 3¹⁰³. Δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε ἂν συνδέεται μὲ νέους προσανατολισμοὺς τοῦ θέματος

99. Χρυσόστομος ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1928 30-31.

100. L. DUCHESNE, Les anciens évêchés de la Grèce, *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome* 15, 1895, 375-388 καὶ KODER-HILD, *Hellas und Thessalia*, 127.

101. MANSI, XI, 644 E, 672 E-673 A.

102. Στὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος ἀναγράφονται μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ ἐπισκόπου οἱ ἀκόλουθοι ἀρχιερεῖς: Ἀνδρέας ἐπίσκοπος (†693) ἀρ. 34, Μαρίνο μάλλον μητροπολίτης (†704) ἀρ. 80, Ἰωάννης ἐπίσκοπος (†713) ἀρ. 83, Ἀδαμάντις ἐπίσκοπος (†768 ἢ 813) ἀρ. 67, Γρηγόριος ἐπίσκοπος (†779) ἀρ. 82 (ἐκδ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ-Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, ἥτοι ἐπιγραφὴν χαραχθεῖσαι ἐπὶ τῶν κιόνων τοῦ Παρθενῶνος κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους*, Ἀθήνα 1973).

103. ΦΟΥΓΙΑΣ, *Ἐκκλησία Κορίνθου*, 182· P. ΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Métropoles et Péloponnèse mésobyzantine: un souvenir des invasions Avaro-Slaves, *Byzantion* 63, 199 395, σημ. 21. Πρὸβλ. V. LAURENT, L'érection de la métropole d'Athènes, *Études Byzantines* 1, 1943-1944, 67-71.

Ἑλλάδος¹⁰⁴, τοῦ ὁποίου ἡ πρώτη ἀσφαλῆς μαρτυρία ἀπαντᾶται τὸ 695¹⁰⁵. Ἡ νέα μητρόπολη πάντως προικοδοτήθηκε, ὅπως ἦταν φυσικό, μὲ τὶς ἐπισκοπὲς τῶν περιοχῶν Εὐβοίας, Φωκίδας, Βοιωτίας, Ἀττικῆς, οἱ ὁποῖες τελοῦσαν μέχρι τότε ὑπὸ τὸν μητροπολίτη Κορίνθου¹⁰⁶. Καθορίσθηκαν, ἔτσι, σαφῶς τὰ ὄρια τῆς Ἑλλάδος, τὰ ὁποῖα διαχωρίσθηκαν πλέον ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Δύσκολο, ὅμως εἶναι νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ ἐξαιρετικὰ πολυάριθμο τῶν ἐπισκοπῶν ποὺ ἀναφέρονται στὴν *Notitia* 3, καθὼς πολλὲς ἐπισκοπὲς μαρτυροῦνται ἅπαξ στὸν κατάλογο αὐτό (Κύδνας, Κεοῦ, Σαλαμίνας = Βαλιαμίνας¹⁰⁷, Μύκων, Λιτνάδας = Τανάγρας, Ὀσπέους = Σκύρου¹⁰⁸, Ἐδέψου = Αἰδηψοῦ, Πορτίνου = Πορθμοῦ¹⁰⁹, Καποίας = Καρύστου¹¹⁰, Θερμοπυλῶν, Σκαπφείας, Ἐλατίας, Ἀβαία = Βοέ, Ὀπης = Ὀποῦς, Ἀναστασίας = Ἀνάστασις, Βομελίτου = Βομελιττά, Ἀντιέδου = Ἀνθηδών, Θιβαΐδου = Θῆβαι Βοιωτίας¹¹¹, Δρυμίας = Δρυμαίας, Ὑττου. Κηρονίας = Χαιρωνείας, Κοπονίας = Κορωνείας, Ὀλας = Αὐλῶνος, Ἐπίας = Εὐριπίας, Θηθήπου = Τιθῶρας, Λιβαδίας, Πλατίας = Πλαταιῶν, Τλεσίνας = Ἐλευσίνας, Δαύμας

104 H. HUNGER, Athen in Byzanz: Traum und Realität, *JÖB* 40, 1990, 49.

105. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 368. Βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, 351· Fr. WINKELMANN, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert*, *BBA* 53, Βερολίνο 1985, 92.

106. Βλ. τὸν κατάλογο μὲ τὶς ἐπισκοπὲς τῆς μητρόπολης Κορίνθου στὸν ΦΟΥΓΙΑ, *Ἐκκλησία Κορίνθου*, 157. Βλ. ἐπίσης R. BROWNING, Athens in the 'Dark Age', *Culture and History. Essays presented to Jack Lindsay*, Σίδνεϋ 1984, 299-301.

107. Οἱ ἐπισκοπὲς ἀναφέρονται ὅπως μαρτυροῦνται στὸ χγφ. καὶ δίπλα παρατίθεται ἡ ταύτιση ποὺ ἔχει γίνει ἀπὸ τοὺς BEES (*Beiträge zur kirchlichen Geographie*, 239-278) καὶ Fr. GELZER (*Die kirchliche Geographie Griechenlands vor dem Slaweneinbruche*, *Zeitschrift für wiss. Theologie* 35, 1892, 419-436). Οἱ παραπάνω μελετητὲς ἐρμήνευσαν τὶς περιέργες ἀναγραφὲς τοῦ παρισινοῦ Τακτικοῦ, χωρὶς νὰ ὑποπτευθοῦν ὅτι πίσω ἀπὸ τὶς ἰδιότυπες ὀνομασίαις λανθάνει κάποιον λατινικὸν κείμενον. Βλ., ἐπίσης, τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα στὴν ἔκδοσιν τῆς *Notitia* 3. 687-726 καὶ 733-768.

108. Μνημονεύεται καὶ στὴν *Notitia* 7. 502, στὸ Τακτικὸν τοῦ πατριάρχου Νικολάου Α' (901-907)· βλ. DARROUZÈS, *Notitiae*, 78.

109. Μνημονεύεται καὶ τὸν 10ο αἰῶνα στὴν *Notitia* 7. 504.

110. Ἀναφέρεται καὶ στὴν *Notitia* 7. 503.

111. Πρῶτη μνεία στὴν *Notitia* 2. 79 ὡς αὐτοκέφαλη ἀρχιεπισκοπὴ καὶ κατόπιν μνημονεύεται ἐπίσης στὴν *Notitia* 7. 86.

= Δαυλείας¹¹², Μεδάπας = Μέγαρα, Ἀμφησίας, Δελφῶν, Ἀμβροσίας, Ἀμπισύρας = Ἀντικύρας, Στίπης = Στείρας, Θησάβας = Θεσπιῶν, Αἰδοσθίνας = Αἰγιοσθένων, Πάδου = Παγῶν, Μεδάρας = Μεγάρων). Πρόκειται για δημιουργία νέων ἐπισκοπῶν ἢ πρόκειται για ἀπλὴ καταγραφή τῆς ὀνομασίας ἀρχαίων πόλεων; Μήπως, ὁ συντάκτης πῆρε κάποιον λατινικὸ κατάλογο μὲ τις πόλεις τοῦ Ἰλλυρικοῦ, καὶ φυσικὰ τῆς ἐπαρχίας Ἑλλάδος, τις ὁποῖες μετέγραψε ὡς ἐπισκοπές μὲ τὸν συνήθη ἄτεχνο τρόπο ποὺ μεταγράφονταν τὸν ἔβδομο αἰῶνα τὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὰ λατινικά¹¹³, γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ κάποιες συγκεκριμένες ἀνάγκες; Ποιές ἦταν αὐτές οἱ ἀνάγκες; Μήπως ἡ *Notitia* 3, μὲ τὴν χαρακτηριστικὰ σημαντικὴ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπισκοπῶν σὲ πολλές μητροπόλεις¹¹⁴, συντάχθηκε γύρω στὸ 754, κατὰ τὴν σύγκληση τῆς εἰκονομαχικῆς Συνόδου, στὴν ὁποία εἶχε λάβει μέρος ὁ σημαντικὰ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν 338 πατέρων¹¹⁵; Μολονότι δύσκολη παραμένει ἡ ἀπάντηση στὰ παραπάνω, ὡστόσο ἡ κατάρτιση τοῦ καταλόγου αὐτοῦ θὰ μποροῦσε ἐνδεχομένως νὰ εἶχε ἐξυπηρετήσῃ τις ἀνάγκες τῆς εἰκονομαχικῆς Συνόδου, καθὼς μετὰ τὴν προσάρτηση τοῦ Ἰλλυρικοῦ οἱ νέες μητροπόλεις καὶ οἱ ἐπισκοπές τους θὰ ἔπαιρναν γιὰ πρώτη φορὰ μέρος σὲ Σύνοδο τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἀξίζει νὰ υπογραμμισθοῦν οἱ μαρτυρίες τῆς *Χρονογραφίας* τοῦ Θεοφάνη, πρῶτα γιὰ τὸν ἐποικισμό τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 746-748 μὲ οἰκογένειες ἐκ τῶν νήσων καὶ Ἑλλάδος καὶ τῶν κατωτικῶν μερῶν¹¹⁶ καὶ ἔπειτα τὴν μεταφορὰ 500 ὀστρακαριῶν στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν νησιῶν¹¹⁷, μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες ὑποδηλώνουν ὅτι στὴν περιοχὴ εἶχε σημειωθεῖ δημογραφικὴ ἄνθηση, κάτι ποὺ θὰ μποροῦσε ὡς ἓνα βαθμὸ, νὰ ἐρμηνεύσει τὴν μνεία τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἐπισκοπῶν τῆς μητροπόλεως Ἀθηνῶν.

112. Ἐπίσης μνημονεύεται στὴν *Notitia* 7. 498.

113. Table ronde animée par A. GUILLOU στὸν τόμο: *La paléographie grecque et byzantine*, 528. Βλ. πρὸ κάτω, σελ. 73, Πίνακα 6.

114. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Συμβολή, 77 κ.ἑ.

115. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 427.

116. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 429. Βλ. ROCHOW, *Theophanes*, 173.

117. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 440. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ κεραμοτεχνίτες βλ. C. DU CANGE, *Glossarium ad scriptores mediae et intimae Graecitatis*, Λυών 1688 (ἀνατ. Graz 1958), 1062.

Στήν *Notitia 3* αποτυπώνεται ὁ περιορισμός τῶν ὁρίων τῆς δικαιοδοσίας τοῦ μητροπολίτη Κορίνθου ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ἀθηνῶν. Ἡ ἄλλοτε σημαντικὴ μητρόπολη Κορίνθου τῆς ἐπαρχίας Ἑλλάδος παρουσιάζεται τώρα σαφῶς ὑποβαθμισμένη¹¹⁸, ὡς μητρόπολη τῆς ἐπαρχίας Πελοποννήσου. Ὁ διαχωρισμός αὐτὸς δὲν ὑπάρχει στὸν Ἱεροκλῆ, ὁ κατάλογος τοῦ ὁποίου δὲν γνωρίζει ἐπαρχία Πελοποννήσου, ἀλλὰ μόνον ἐπαρχία Ἑλλάδος¹¹⁹. Ἔτσι, ἔχουμε ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ, μιὰ ἐπιπλέον διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο κείμενα, τὸν *Συνέκδημο* καὶ τὴν *Notitia 3*, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μιὰ ἔμμεση μαρτυρία πού θὰ μπορούσε νὰ ὑποδηλώνει διοικητικὲς ἀλλαγές στὴν Πελοπόννησο στὰ μέσα τοῦ ὀγδόου αἰώνα. Δὲν εἶναι γνωστό, ἂν τὸ ζήτημα σχετίζεται μὲ τὴν ἰδρυση τοῦ θέματος Πελοποννήσου, τοῦ ὁποίου ὁ πρῶτος γνωστός στρατηγὸς μαρτυρεῖται τὸ 812, ἀλλὰ εἶναι πιθανὸν τὸ θέμα νὰ εἶχε ἰδρυθεῖ ἀρκετὰ προγενέστερα¹²⁰.

Μολονότι ἡ μητρόπολη Κορίνθου στερήθηκε τὶς ἐπισκοπές τῆς ἐπαρχίας Ἑλλάδος, ὥστόσο τὸ παρισινὸ Τακτικὸ μᾶς τὴν παρουσιάζει μὲ 37 ἐπισκοπές, προερχόμενες ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο· δύο ἀπὸ αὐτές ἀναγράφονται στὸ χειρόγραφο μόνον μὲ τὸν ἀριθμὸ τάξης, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται ἡ ὄνομασία τους, ἐνῶ οἱ ἀκόλουθες μαρτυροῦνται γιὰ πρώτη φορὰ ὡς ἐπισκοπές: Αἰδίρας = Αἰγείρων, Σικύου, Πιλαύρας = Ἐπίδαυρος¹²¹, Μαθηάνας = Μεθάνων, Ἀκτέας = Ἀκρεῶν, Βόα = Βοαί, Κυθυέρας νήσου = Κυθήρων, Πητυούσης νήσου, Βύρας = Βούρας, Κλήτου, Φλίου, Συλλέου = Πύλου, Θιελπούσης = Θαλπούσης, Μαθηνίας = Μαντινείας, Φιालίας, Ἀσίνας. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἐπισκοπῶν τῆς μητροπόλεως Κορίνθου θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ ἀποδοθεῖ στὴν δημογραφικὴ ἀνθηση τῆς περιοχῆς, ἀνθηση πού ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὴν πλήρη κυριαρχία τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Ἰσαύρους αὐτοκράτορες¹²². Παράλληλα, θὰ

118. Τ. Ἀ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Κορινθίας, *Πελοποννησιακά* 9, 1972, 127.

119. *Συνέκδημος*, 643. 6.

120. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Listes*, 350 καὶ σημ. 357, WINKELMANN, *Rang-und Ämterstruktur*, 104-105 καὶ ΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Métropoles du Péloponnèse*, 393 καὶ σημ. 13.

121. *Συνέκδημος*, 647. 2.

122. ΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Métropoles du Péloponnèse*, 394.

μπορούσαν να ισχύουν τὰ ὅσα προηγήθηκαν γιὰ τὴν μητρόπολη Ἀθηνῶν καὶ τὴν σύγκληση τῆς εἰκονομαχικῆς Συνόδου τοῦ 754.

Ἐξετάζοντας τὸ τέταρτο μέρος τοῦ παρισινοῦ Τακτικοῦ, διαπιστώσαμε ὅτι αὐτὸ εἶναι μεταγενέστερο τῶν ὑπολοίπων μερῶν καὶ ὅτι γιὰ τὴν ἔνταξη τῶν νέων μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἰλλυρικοῦ χρησιμοποιήθηκε κάποιον λατινικὸ κείμενο. Ἐχοντας, λοιπόν, ἀποδείξει τὴν λατινικὴ προέλευση τῆς πηγῆς τοῦ συντάκτη ἢ μεταφραστῆ τῆς *Notitia* 3, θὰ μπορούσαμε νὰ διατυπώσουμε ὀρισμένες σκέψεις γιὰ τὸ εἶδος τοῦ λατινικοῦ κειμένου. Ὅπως προαναφέρθηκε στὶς περιπτώσεις τῆς ἀναγραφῆς τῶν βύλης, ἔλις, Ἀθηνῶν, Θηβῶν, Πλαταιῶν, Πατρῶν, Βοῶν, Αἰγείρων, Μεθάνων, Ἀκρεῶν, ἀλλὰ καὶ Ἄργους καὶ Φλίου, εἶναι πολὺ πιθανὸν τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἄντλησε τὰ στοιχεῖα τοῦ ὁ συντάκτης ἢ μεταφραστῆς τοῦ παρισινοῦ Τακτικοῦ νὰ ἦταν συντεταγμένο στὴν ὀνομαστική. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σκεφθοῦμε ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν ἦταν ἐκκλησιαστικὸς κατάλογος¹²³, ὅπου τὰ ὀνόματα πόλεων γράφονται συνήθως σὲ γενικὴ πτώση (π.χ. *episcopus Anchiasmi*). Ἀπὸ τὴν παραπάνω ἐξέταση τῶν ἐπισκοπῶν τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ καὶ τῆς μητροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, οἱ ὁποῖες δείχνουν νὰ εἶναι καταγεγραμμένες κατὰ περιοχῆς (νησιὰ πού δὲν περιλαμβάνονται στὴν ἐπαρχία Κυκλάδων, Εὐβοία, Φωκίδα καὶ Βοιωτία), φαίνεται ὅτι μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε τὸν γεωγραφικὸ χαρακτήρα¹²⁴ τοῦ πρωτότυπου κειμένου καὶ νὰ ἀποκλείσουμε τὸν ἐκκλησιαστικὸ χαρακτήρα του.

Τὸ πρωτότυπο λατινικὸ κείμενο, στὸ ὁποῖο στηρίχθηκε ὁ συντάκτης γιὰ νὰ καταγράψει τίς νέες μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπῆς τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ἦταν γραμμένο σὲ μιξοστρόγγυλη λατινικὴ γραφὴ, ἐνῶ φαίνεται ὅτι περιεῖχε καὶ ἑλληνικοὺς χαρακτήρες. Βρισκόμαστε σὲ μιὰ ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία γίνεται τὸ ἀργὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα στὸν μεσαῖωνα, γεγονὸς πού ἀποτυπώνεται καθαρὰ στὴν χρῆση τῆς γλώσσας, καθὼς τὰ λατινικὰ μεταγράφονται ἀδέξια στὰ ἑλληνικά. Τὸ παρισινὸ Τακτικὸ ἀντανανκλᾷ τὴν μετάβαση αὐτὴ καὶ

123. Ὅπως ἔχουν ὑποθέσει οἱ BEES (*Beiträge zur kirchlichen Geographie*, 238-278) καὶ GELZER (*Die kirchliche Geographie*, 419-436).

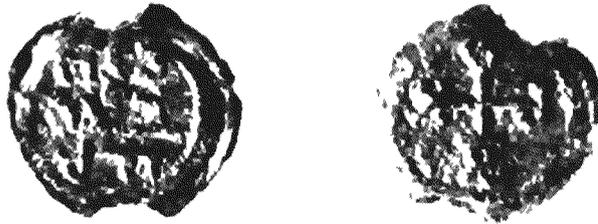
124. Βλ. DUCHESNE, *Les anciens évêchés de la Grèce*, 375-385.

ἀποτυπώνει τὴν κατάστασι τῆς αὐτοκρατορίας στὰ χρόνια τῶν Ἰσαύρων «εἰκονοκλαστῶν» αὐτοκρατόρων, οἱ ὅποιοι μὲ τὴν «εἰκονομαχική» πολιτική τους ἔδωσαν νέες διαστάσεις στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως.

ΠΙΝΑΚΕΣ

αετηρβαλιδαθ-θετυρδ-ιουτιου
 ηιδεθ-ιηκεδ-δοσιο-κομδ-ιουτιου
 ηε-ιηκεδ-ιουτιου-ιουτιου-ιουτιου
 διουτιου-ιουτιου-ιουτιου-ιουτιου
 ηιδεθ-ιουτιου-ιουτιου-ιουτιου

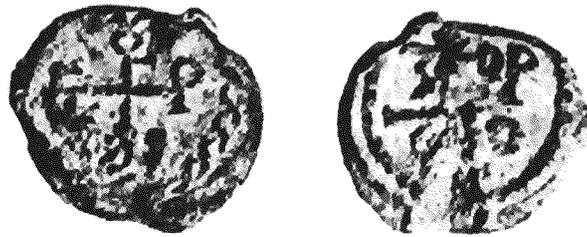
1. Όμιλιες του Μαξίμου, αρχιεπισκόπου Τορινου, από κώδικα της Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης (7ος αἰώνας), Thompson, *Επιτομὴν παλαιογραφίας*, 346.

2. Μολυβδόβουλλο με το ὄνομα Ἀρταζίου (β' μισοῦ αἰώνα) (Zacos-Veglery, *Seals*, ἄρ. 287).

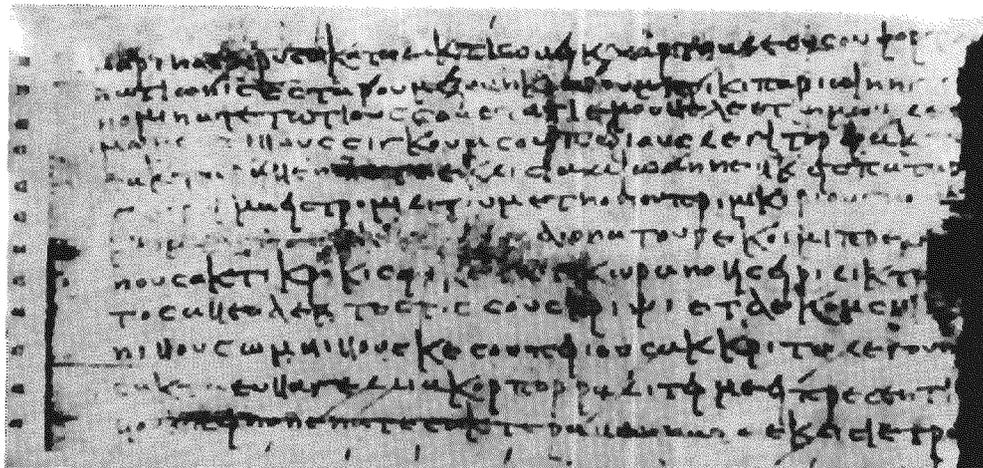
3. Μολυβδόβουλλο με τὴν ἐπιγραφή Ἀθηνογένους καὶ ὄχι Οὐθινογένους (6/7 αἰώνας), Schlumberger, *Sigillographie*, 73 καὶ Speck, *Byzantinische Bleisiegel*, ἄρ. 160.

4. Μολυβδόβουλλο με τὸ ὄνομα ΓΕΩΡΓΙΟ (β' μισό 6ου αἰώνα), Zacos-Veglery, *Seals*, ἄρ. 331.

5. Μολυβδόβουλλο με τὸ ὄνομα Γεωργίου (β' μισό 6ου αἰώνα), Zacos-Veglery, *Seals*, ἄρ. 332.

6. Ὑπογραφή σὲ ἔγγραφο δωρεᾶς πρὸς τὴν ἐκκλῆσια τῆς Ραβέννας (περὶ 600). *La paléographie grecque et byzantine*, Παρίσι 1977, 528.

